

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda rabitə müəssisələrində investisiya qoyuluşunun
uçotu və təhlili” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Mahmudbəyli İlahə Fikrət Qızı

BAKI-2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

“ ___ ” _____ 2019-cu il

**“Azərbaycanda rabitə müəssisələrində investisiya qoyuluşunun uçotu və
təhlili” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında Mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 400

Magistrant
Mahmudbəyli İlahə Fikrət qızı

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Kazımov Rahib Nadir oğlu

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKI-2019

SUMMARY

In our current world, the economic development of the countries, raising the living standards of the population, the more profits of the enterprises and the expansion of their development depend on the volumes of direct investments. In particular, many measures have been undertaken in our country to improve the development of enterprises operating in all sectors of the economy. For the development of the non-oil sector, increasing the competitiveness of the economy, creating a competitive environment and attracting new investments, the strategic road maps covering 11 areas of the economy have been developed by decree No.1138 of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016.

When the materials were used, research methods such as dialectic, logical, statistical analysis were used. Theoretical and methodological basis of the research are the reports of local and foreign scientists in accounting and analysis in joint activities, periodicals, accounting and analysis of joint activity.

Especially Russian and English literature and Internet resources were widely used in the research.

The limitations of the research work are that there are no securities in our country and less use of leasing creates a problem for their accounting.

Proposals have been made to meet the requirements of accounting and reporting standards so that stakeholders in the accounting (financial) statements can better meet the information needs of the content and composition of the investment.

Practical application of the proposals in the dissertation can contribute to improving the accounting for investment and the adoption of proper investment projects related to investment projects.

Key words: Economy, accounting, investment, analysis.

İxtisarlər

AR	Azərbaycan Respublikası
BTR MMC	Bakı Telefon Rabitəsi Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti
XCD	Xalis Cari Dəyər
QMA	Qeyri-maddi aktivlər
MZHH	Mənfəət və zərər haqqında hesabat
MHBS	Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları
MMUS	Milli Mühasibat Uçotu Standartları
NRVTN	Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi
RQTTİ	Rabitə Qurğularının Təmiri və Tikintisi İdarəsi
TTA	Torpaq, tikili və avadanlıqlar

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. İnvestisiyanın uçotu və təhlilinin nəzəri əsasları.....	9
1.1 İnvestisiyanın iqtisadi məzmunu və uçot məqsədi ilə onların təsnifatı.....	9
1.2 Kommersiya təşkilatlarının investisiya cəlbediciliyinin təhlilində mühasibat hesabatının rolu.....	21
1.3 İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin uçotu və maliyyə qiymətləndirilməsi problemləri.....	31
II FƏSİL. Rabitə müəssisələrində investisiyaların mühasibat uçotunun təşkili.....	37
2.1 İnvestisiyaların uçotu və onların mühasibat (maliyyə) və idarəetmə hesabatında əks etdirilməsi.....	37
2.2 İstehsal avadanlıqlarına və ehtiyatlarının dəyişməsinə investisiyaların uçotu.....	45
2.3 İnvestisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	52
III FƏSİL. Rabitə müəssisələrində investisiyaların təhlili.....	61
3.1 İstehsal avadanlıqlarına investisiyaların təhlili.....	61
3.2 İstehsal ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	78
3.3 İnvestisiyaların təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	82
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	87
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	91
ƏLAVƏLƏR.....	94

Giriş

Mövzunun aktuallığı. İntestisiyalar-gəlir əldə etmək məqsədilə iqtisadiyyata uzunmüddətli kapital qoyuluşu olmaqla, müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir. İntestisiya siyasəti iqtisadiyyatın səmərəliliyindən asılı olan məhsulun ən böyük artımını və gəlirini təmin edən kapital qoyuluşunun yüksək prioritet sahələrini müəyyən edir. İntestisiya mühiti regionda mümkün ola biləcək investisiya sahələri ilə bağlı vəziyyətin əlverişliliyini xarakterizə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə son dövrlərdə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində investisiya proseslərinin rolu və önəmi artmışdır, bu baxımdan investisiyaların uçotunun mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini ümumiləşdirmək, uçot və təhlil metodikasını təkmilləşdirmək günümüzün aktual məsələlərindən biri olmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. İntestisiyanın nəzəri aspektləri, uçotu və qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri azərbaycanlı iqtisadçı-alimlər Əhmədov M.A., Hüseyn A.C., Abbasov Ç.M, Əliyev Q, xarici iqtisadçı alimlər S.A. Boronenkova, O.V. Efimova, N.P. Lyubuşina, L.G. Makarova, M.V. Melnik, G.V. Savitskaya, Blank, V.İ. Barilenko, A.N. Bortnik, P.L. Vilensky, V.P. Voronin, L.T. Gilyarovskaya, V.N. Glazunov, D.A. Endovitsky, V.V. Kovalev, E.A. Mizikovski, A.G. Şahnazarov, A.D. Sheremet və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin mövcud problemlərin tam həll olunmaması səbəbindən investisiyaların mühasibat uçotu və təhlilinin nəzəri və praktiki problemlərinin həllinə yönəlmiş əlavə tədqiqatların aparılması zərurəti yaranır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya tədqiqatının məqsədi investisiya qoyuluşunun mühasibat uçotu və təhlili ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmaların tədqiqi əsasında investisiyaların uçotunun və onların təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün, dissertasiya işində aşağıdakı məsələlər qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- "İnvestisiya" anlayışının məzmunun dəqiqləşdirilməsi, "investisiya resursları"nın, "investisiya mühiti"nin, "investisiya cəlbədiliyi"nin mahiyyətini, "kapital qoyuluşu" və "əsaslı vəsait qoyuluşu" anlayışları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini əsaslandırmaq;

- Müasir dövrdə investisiyaların uçotunun mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək;

- Rabitə müəssisələrində investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili;

- Rabitə müəssisələrində investisiyaların uçot və təhlil metodikasının təkmilləşdirməsi istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və təhlilinin nəzəri-metodoloji və metodiki aspektlərinin qiymətləndirilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyektı qismində isə rabitə müəssisələri çıxış etmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın nəzəri əsasını elmi dərk etmənin obyektiv prinsipləri, investisiya fəaliyyətinin uçotu və təhlilinin təşkili sahəsində xarici və ölkə iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında nəzərdən keçirilmiş konseptual qaydalar, investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik və normativ aktları, beynəlxalq maliyyə hesabatlarının standartlarının müddəaları, dövlətin iqtisadi inkişaf və eləcə də islahat proqramları təşkil etmişdir. Tədqiqat prosesində dialektik, məntiqi, statistik təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat prosesində investisiya ilə bağlı iqtisadçı alimlərin bu sahədə elmi-tədqiqat işləri və nəticələrindən, statistik məlumatlardan və "Bakı Telefon Rabitəsi" MMC-nin hesabatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. İnvestisiya ilə əlaqədar xərclərin bütövlükdə uçotda əks etdirilməsinin mümkünsüzlüyü, maliyyə hesabatlarında investisiya ilə bağlı xərclərin tam açıqlanmaması həmin xərclərin təhlili və qiymətləndirilməsində müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. İnvestisiyaların mühasibat uçotu və təhlili məsələlərinə həsr edilmiş dissertasiya işi gələcəkdə mühasiblərə təsərrüfat subyektlərində həmin məsələlərin həllinə imkan verəcəkdir. Tədqiqatın nəticələri iqtisad yönümlü peşə hazırlığında, eləcə də tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklif, həmçinin istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. İNVESTİSIYANIN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İnvəstisiyanın iqtisadi məzmunu və uçot məqsədi ilə onların təsnifatı

İqtisadi proseslərə və ya obyektlərə, əsas istehsal vasitələrinə, o cümlədən ehtiyatlara və qiymətli kağızlara material və pul vəsaitinin qoyulmasına investisiya deyilir.

İnvəstisiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- istehsalın genişlənməsi və modernləşdirilməsinə investisiyalar;
- istehsal infrastrukturunun yaradılmasına investisiyalar;
- mal – material ehtiyatlarının yaradılmasına investisiyalar;
- sosial infrastrukturun yaradılmasına investisiyalar;
- işçi heyətin hazırlanması və yenidən hazırlanmasına investisiyalar;
- elm və elmi xidmət.

İnvəstisiyalar əsas iqtisadi kateqoriyalardır və əmtəə-pul münasibətləri sistemində makro və mikro səviyyədə son dərəcə mühüm rol oynayır. Makro səviyyədə edilən investisiyalar aşağıdakıları təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- Genişləndirilmiş bərpa siyasətinin həyata keçirilməsi və elmi və texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi;
- Məhsulun keyfiyyətini artırılması;
- Xarici ticarət əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Sosial və ekoloji problemlərin həlli;
- Ölkənin müdafiə sisteminin təmin edilməsi problemlərini həll etmək və s.

Beləliklə, iqtisadi kateqoriyadan olan investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının mühüm artım funksiyalarını həyata keçirir. Makroiqtisadi miqyasda, bu günki

investisiyalar, sabahın məhsuldarlıq artımı və əhalinin rifahının daha yüksək olması üçün təməl qoyur.

Mikroiqtisadi miqyasda isə gələcəkdə müəssisənin normal işləməsini təmin etmək üçün də investisiyalar lazımdır. Həmin investisiyaların aşağıdakı problemlərin həlli üçün şərait yaradır:

- İstehsalın genişləndirilməsi;
- Müəssisələrin məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Müəssisənin digər məqsədlərinə nail olmaq və s.

İnvestorlar ola bilər: dövlət və bələdiyyə əmlakını və ya mülkiyyət hüquqlarını, vətəndaşları, müəssisələri və digər hüquqi şəxsləri, xarici vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları idarə edən orqanlar.

Hər bir iqtisadi əməliyyatın, prosesin fasiləsiz şəkildə davam etməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi ehtiyatlara və istehsal amillərinə ehtiyac duyulur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, istehsal binasının tikilməsi, həmçinin avadanlıqların quraşdırılmasına ilk öncə vaxt və pul vəsaiti tələb olunur. Beləki, sahibkar hər bir iqtisadi fəaliyyətə başlamaq üçün hər şeydən əvvəl ehtiyatların alınmasına vəsait sərf edərək istehsal amillərini formalaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatda ilk növbədə istehsal prosesinin yerinə yetirilməsi üçün vəsait qoyuluşu zəruri hala çevrilir və nəticədə qoyulmuş vəsaitdən proqnozlaşdırılmış gəlir əldə olunur. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatda istehsal prosesinin formalaşması, xammal, material təchizatı üçün qoyulmuş vəsaitlə, istehsal prosesinin başlaması arasında müəyyən vaxt fərqi əmələ gəlir. Bu səbəbdən prosesi daimi şəkildə təkrarlamaq və istehsalın fasiləsiz davam etməsi üçün əlavə pul vəsaitlərinin qoyulması tələb olunur. İstehsalda məhsul buraxılışının həcmının kapital qoyuluşu vasitəsilə artırılmasına investisiya deyilir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, indiki mərhələdə iqtisadiyyatın yenilikçi inkişaf yoluna keçməsi ölkənin iqtisadi artımını, texnoloji və sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün mühüm amillərdən biridir. Qloballaşma və iqtisadiyyatın sənaye sonrası inkişaf səviyyəsinə çıxması kontekstində yeniliklər rəqabətçiliyin ən vacib amilidir.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya barədə fərqli yanaşmalar vardır. Məsələn, Fransanın görkəmli iqtisadçısı P.Massenin fikirlərinə görə, investisiya bugünün tələbatını ödəməyin gələcəkdə gözlənilən tələbatların ödənməsi üçün mübadilə aktını özündə əks etdirir. (Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д. 1997, с. 472)

Keyns nəzəriyyəsində, investisiyalar cari dövrdə istehlak üçün istifadə olunmayan gəlir hissəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bildiyiniz kimi Keyns, makroiqtisadi nəzəriyyəsində, investisiya prosesinin mexanizmini araşdıraraq investisiya və qənaət arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Keynesian nəzəriyyəsində investisiya prosesinin mexanizminin əsas məqamları bunlardır: İnkişaf edilmiş bir iqtisadi sistemdə əmanət və investisiya funksiyaları ayrılır. Əmanətin müəyyən hissəsi birbaşa investisiya edilə bilər. Bu, kiçik və orta müəssisələrin, fermerlərin və digər təsərrüfatların qənaətinin əsas hissəsidir. Fondun digər bir hissəsi gələcək xərclər (istehlakçı və ya investisiya) üçün iqtisadi münasibətlər subyektləri tərəfindən saxlanılır. Bundan əlavə, gələcək qənaət ümidi ilə investisiya layihələri başlaya bilər. Keyns iqtisadi nəzəriyyəsində gözlənilən investisiya və qənaət dəyərləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, keynsin investisiya haqqında fikirləri bu gün də özünü doğruldur.

“Kredit tətbiq etmə nəzəriyyəsi” isə belə hesab edir ki, investisiyaların artım sürəti sadəcə faiz dərəcəsindən, gəlirin normasından deyil, eləcə də kreditin əlverişliliyindən və verilmə şərtlərindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aydın məsələdir ki, kreditin effektivliyinə investisiya layihələri üçün qoyulmuş kreditlərdən daxil olan pul vəsaitləri də xeyli təsir göstərir. Buna görə də, faiz

dərəcəsi aşağı olan hallarda banklar və digər bank olmayan kredit təşkilatları firmalara kredit verməyə üstünlük verirlər. Çünki bu firmalar faiz dərəcəsi aşağı olan kredit şəraitində nisbətən az gəliri olan investisiya layihələrinə pul qoymağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Amma əks vəziyyətdə, yəni inflyasiyanın yüksək olduğu və risk halında banklar bir qayda olaraq daha sərt formada maliyyə-kredit mexanizmi tətbiq etməyə çalışırlar. Bu şəraitdə firmalar daxili vəsaitləri hesabına maliyyələşməni daha optimal hesab edirlər. 1994-cü ildə ölkəmizdə baş verən inflyasiyanın 1880 % olduğu zaman kredit faizlərinin 50-100% olması və hətta 1994-cü ilin iyul ayından 100 %-dən 150%-ə, 1995-ci ilin yanvar ayından etibarən isə 250%-ə qədər qaldırılması müşahidə olunmuşdur. Fikrimizcə, bu da “Kredit tətbiq etmə nəzəriyyəsi”nin doğruluğunu sübut edir.

XX yüzilliyin əvvəllərində Amerika iqtisadçılarından olan D.B.Klark hesab edirdi ki, investisiyanın həcmi məhsul istehsalının təsiri ilə dəyişə bilər. D.B.Klark bu vəziyyəti müəssisənin fəaliyyəti prosesi ilə əlaqələndirir. O, qeyd edirdi ki, iqtisadiyyatda ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmində müəssisələrin payı xeyli böyükdür. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, investisiya qoyuluşlarında sərf olunan vəsaitlərin xeyli hissəsi müəssisələrin birbaşa istehsal fəaliyyətinə əsaslanır.

Başqa bir Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı olan D.Tobin Q adlı investisiya nəzəriyyəsini təklif etmişdir. O, öz nəzəriyyəsində göstərmişdir ki, firmada kapitalın bərpa dəyəri ilə bazar dəyərinin arasında bir Q fərqi mövcuddur. Bazar dəyərinin kapitalın bərpa dəyərindən çox olduğu hallarda, firma gələcək gəlirlərini real kapitalını səhm buraxmaq yolu ilə artırmağa bilər. Əks halda Q fərqi mənfi olarsa, bu zaman firma investisiya fəaliyyətini həyata keçirməyəcəkdir. (Холт Р., Барнес С,1999 с.258).

Əksər hallarda iqtisadiyyatda investisiya anlayışı ilə sinonim kimi işlədilən “kapital” anlayışından istifadə edilir. İnvestisiya ilə kapital bəzi xüsusiyyətləri ilə bənzər cəhətlərə sahib olsa da, kapital qoyuluşunu xüsusi istiqamət kimi fərqləndirirlər. Birinci növbədə qeyd etmək lazımdır ki, “investisiya” kapital

qoyuluşuna nisbətən bir qədər geniş münasibətlər sistemini özündə əks etdirir. Çünki, investisiyada pul vəsaitləri onların dəyərinin saxlanılması və eləcə də artırılması, gəlirin təmin olunması üçün qoyulmasını nəzərdə tutur. Göstərilən keyfiyyətə sahib olan investisiyalar istehsalın daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə istehsal olunan məhsulun müəyyən bir hissəsinin istifadə olunması, səhmlərin, istiqrazların satın alınması ilə əlaqədar prosesləri özündə cəmləşdirir. Geniş miqyasda yanaşdıqda investisiya ölkə iqtisadiyyatı üçün də böyük rol oynayır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində və onda artımının təmin edilməsində lazım ola biləcək maliyyə ehtiyatlarının təmin olunmasını özündə ehtiva edir. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR-nın qanununa əsaslanaraq deyə bilərik ki, əsas fondların yaradılması və təkrar istehsalı, həmçinin maddi istehsalın digər formasının inkişafı üçün investisiya, kapital qoyuluşları şəklində qoyulur. Müasir dövrdə investisiyalar nəzəri baxımdan, müxtəlif kriteriyalara görə də fərqləndirilir. Bu kriteriyalar arasında ən mühüm olanları investisiya qoyuluşunun kapitala yönəldilməsinə görə, onun reallaşdırıldığı zaman meydana çıxan risklərin səviyyəsinə görə, həmçinin investisiya tsiklinin davam etməsinə və reallaşdırılma subyektinə görə olan kriteriyalar hesab edilir. Qeyd edək ki, yuxarıda sadalanan hər bir kriteriya üzrə investisiyaların konkret növləri fərqləndirilir ki, onlar da xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmaqla qruplar formalaşdırır.

Əsas kapitalın təkrar istehsalı – müəssisədə birbaşa investisiya qoyuluşları və ya əsas kapital obyektlərinin nizamnamə kapitalına ödəmələr hesabına təsisçilərə keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Əsas kapitalın təkrar istehsalının inkişafının əsas metodlarından biri də birbaşa investisiyalar (kapital qoyuluşu) təşkil edir. Birbaşa investisiyalar – əsas kapitalın yeni obyektlərinin yaranmasına, inkişafına, istismarına sərf olunan xərclərin cəmidir. Xərclərin bu istiqamətdə nisbəti – birbaşa investisiyaların təkrar istehsal strukturunu təşkil edir.

Motivasiya üzrə birbaşa xarici investisiyaları aşağıdakı kimi təsniftləşdirmək olar:

► resurs istiqamətli investisiyalar (ixrac məhsullarının istehsalının təşkili üçün):

–təbii resurslara (faydalı qazıntılar, k/t xammalı və məhsulları) birbaşa xarici investisiyalar;

–ucuz (ixtisaslı) işçi qüvvəsinin axtarılmasına;

► bazar istiqamətli investisiyalar (yerli və ya region bazarlarına girişin əldə edilməsinə istiqamətlənmiş):

–əvvəllər ixracata xidmət edən bazarlarda (və ya idxal tarifləri ilə qorunan bağlı bazarlarda) birbaşa xarici investisiyalar;

–xarici bazara öz alıcılarının arxasınca gedən malgöndərən şirkətlər tərəfindən birbaşa xarici investisiyalar;

–malların yerli bazarlara və onların xüsusiyyətlərinə adaptasiyası istiqamətlənmiş birbaşa xarici investisiyalar.

► xərc istiqamətli investisiyalar (əksər hallarda əvvəllər edilmiş investisiyaların inkişafı kimi):

–transsərhəd istehsalının yaradılmasına və ya istehsal prosesləri üzrə ixtisaslaşmaya istiqamətlənmiş fəaliyyətin optimallaşdırılması və ya inteqrasiyaya birbaşa xarici investisiyalar.

► strateji istiqamətli investisiyalar:

–uzunmüddətli korporativ məqsədlərə çatmaq üçün birləşmə.

Neoklassik nümayəndələr isə investisiyanı ehtiyatlara tələbin artması kimi qeyd edirlər. Yəni, investisiya istehsal vasitələrinin artımını bütünlüklə özündə birləşdirir, onlara da əsas dövriyyə və likvid kapital aid edilir.

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin zəruriliyini müxtəlif faktorlar şərtləndirə bilər. Lakin, ümumilikdə bu faktorları əsasən aşağıdakı üç qrupa bölmək olar:

- mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi;
- istehsal fəaliyyəti sferasının genişləndirilməsi;
- yeni fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsi. (Q. Əliyev, 2008, s.7.)

Bütünlükdə cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsi və vətəndaşların maddi rifah halının yüksəldilməsini həyata keçirən investisiya layihələri ölkənin əsas inkişaf amillərindən biridir. Bütün göstərilənləri ümumi cəmləşdirib demək olar ki, investisiya - müəssisələr üçün yeni məhsul buraxılışını həyata keçirən, həmin məhsulların keyfiyyətini yüksəldən, satış və eləcə də gəlir həcmi artırmağa yönəldilən vəsaitdir.

Hazırkı dövrdə investisiya qoyulması prosesləri həm ölkəmizin və həm də xarici ölkələrin bir çox iqtisadçı alimləri tərəfindən tədqiq olunmasına baxmayaraq hələdə bu problem barədə fikir müxtəliflikləri vardır. Bəzi iqtisadçı alimlər “investisiya anlayışı” ilə “əsaslı vəsait qoyuluşu” anlayışını sinonim kimi qəbul edirlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, investisiya adətən uzunmüddətli vəsait qoyuluşu hesab olunur ki, bu da öz əksini əmtəə-pul münasibətlərində göstərir. Baxmayaraq ki, “investisiya” və “əsaslı vəsait qoyuluşu” anlayışları arasında bir çox fərqlər mövcuddur, onların arasında qarşılıqlı əlaqələr vardır. Belə ki, əsaslı vəsait qoyuluşu istehsal və eləcə də qeyri-istehsal sahələrində yeni əsas fondların yaradılması və əsas fondların geniş təkrar istehsalı, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi, istehsalın texniki cəhətdən inkişaf etdirilməsi və yenidən qurulması üçün sərf olunan vəsaitin məcmusu nəzərdə tutulur.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, “investisiya” anlayışı “əsaslı vəsait qoyuluşu” anlayışından məzmununa görə daha geniş anlayışdır və əsaslı vəsait qoyuluşu özü investisiyanın tərkib hissəsi sayıla bilər.

Elmi və praktiki maraqlar investisiyaların təsnifatına və yerli təcrübədə istifadə məqsədilə ümumiləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Alman professor A.D. Veynriç investisiyaların bu təsnifatını təklif etmişdir: əmlaka investisiya qoyuluşu, yəni binalara, qurğulara, avadanlıqlara, material ehtiyatlarına

investisiyalar; maliyyə investisiyaları - səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların (qiymətli kağızların) alınması üçün; qeyri-maddi investisiyalar- təlim, tədqiqat və yeni texnologiyaların inkişafı, reklam xidməti üçün.

İnvestisiya fəaliyyəti inkişaf səviyyəsinin iqtisadiyyatının çox vacib elementidir. Müxtəlif regionların və dövlətlərin iqtisadiyyatlarının bir-birinə qoşulma şəraitində iqtisadiyyatın aşağı səviyyədə olması, xarici kapital hesabına və s. istehsalın inkişafına və müəyyən bir sənayenin səmərəliliyinin artırılmasına sərmayə yatırımı-həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və iqtisadi artımın gücləndirilməsi üçün güclü bir qolu rolunu oynayır. İnvestisiya fəaliyyəti həm dövlət, həm də özəl şirkətlər və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilə bilər.

İnvestisiya obyektinə görə investisiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1) Real investisiyalar - müxtəlif formalarda real kapitalın birbaşa alınmasına deyilir. Real investisiyalara bunlar aid edilə bilər:

- Maddi aktivlərə investisiyalar;
- Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar (patent, lisenziya, istifadə hüququ, müəllif hüquqları, ticarət nişanları, nou-hau, və s.);
- Əsas vəsaitlərin əsaslı təmiri;
- İnsan kapitalına investisiyalar;
- Hazır biznesin alınması.

2) Maliyyə investisiyası - qiymətli kağızlara, digər müəssisələrin nizamnamə fondlarına, ssudalara və digər maliyyə aktivlərə qoyuluşları özündə əks etdirir.

3) Spekulyativ investisiyalar - aktivlərin yalnız mümkün qiymət dəyişməsi üçün alınmasına deyilir. Spekulyativ investisiyalara aşağıdakılar aid edilir:

- Valyutalar;
- Qiymətli və nadir metallar;

Real investisiya investisiyaların birbaşa şirkətin real aktivlərinin yaradılması, genişləndirilməsi və saxlanması yönəldilməsini nəzərdə tutur. Real investisiya şirkətin əsas vəsaitlərinin çoxalmasına, onların yenidən qurulmasına və modernləşdirilməsinə yönəlir. Belə investisiyalar maddi və qeyri-maddi ola bilər.

Maddi aktivlərdə olan investisiyaların hansı formaları real investisiyalara aid edilə bilər? Onların əsas hissəsi uzunmüddətli aktivlərdə olan investisiyalara aiddir.

Real Investisiyaların idarə olunması aşağıdakı addımlar çərçivəsində həyata keçirilir:

1. Əvvəlki dövrdə real investisiya vəziyyətinin təhlili. Bu təhlil zamanı müəssisə əvvəlki dövrdə investisiya fəaliyyətinin səviyyəsini və əvvəllər həyata keçirilmiş real investisiya layihələrinin və proqramlarının tamlığı dərəcəsini qiymətləndirmişdir;

Sərmayələrin ümumi həcmnin dinamikasını real aktivlərin artmasına, müəssisənin ümumi investisiya qoyuluşuna planlaşdırma dövründə real investisiyanın nisbətini araşdırır;

Fərdi investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsi dərəcəsi, bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş investisiya resurslarının inkişaf səviyyəsi, real investisiya obyektləri kontekstində;

Əvvəllər həyata keçirilmiş real investisiya layihələrinin və proqramlarının tamlığı səviyyəsini müəyyənləşdirir, onların tam başa çatması üçün zəruri investisiya resurslarının səviyyəsini aydınlaşdırır;

Əməliyyat mərhələsində tamamlanan real investisiya layihələrinin səmərəliliyi, onun proqnozlaşdırılan göstəricilərə uyğunluğu araşdırılır.

2. Gələcək dövrdə real investisiya məbləğinin müəyyənləşdirilməsi;

3. Real investisiya formalarının müəyyənləşdirilməsi;

4. Real investisiya məqsədləri və formalarına uyğun investisiya layihələrinin hazırlanması (seçilməsi);

5. Risk faktorunu nəzərə alaraq fərdi investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

6. Müəssisənin real investisiya proqramının formalaşdırılması;

7. Fərdi investisiya layihələrinin və investisiya proqramının həyata keçirilməsi;

8. İnvestisiya layihələrinin və investisiya proqramının həyata keçirilməsinin davamlı monitorinqi və nəzarəti.

Portfel investisiyaları qiymətli kağızlar portfeli şəklində yaranan qiymətli kağızlara qoyulmuş investisiyalardır. Portfel investisiyası şirkətin səhmləri, istiqrazlar və s. kimi qiymətli kağızlara olan passiv mülkiyyətidir və qiymətli kağızları buraxan müəssisənin əməliyyat fəaliyyətində investor olaraq iştirakını təmin etmir. Investor ilə emitent arasındakı maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq aşağıdakı qiymətli kağızlar fərqlənir:

-Kapitalda mülkiyyət payı sahibi olma haqqını təmin edən və dövrü gəlirləri (dividendlər) əldə etməyə imkan verən səhm qiymətli kağızları. Buraya daxildir: səhmlər, mübadilə, qarşılıqlı fondlar və s.

-İnvestorun borcda pul vəsaitinin verildiyini təsdiq edən borc qiymətli kağızları və borcalan tərəfindən borcunu müəyyən müddətdə geri qaytarma öhdəliyi. Bu tip investisiyalara hökumət və korporativ istiqrazlar, xəzinədarlıq istiqrazları, veksellər, əmanət, əmanət, inam sertifikatlarına daxildir.

-Törəmə qiymətli kağızları (törəmələr), müəyyən bir aktivi (əmtəə, maliyyə aləti) almaq və ya satma hüququnu təyin edir. Buraya törəmələr, zəmanətlər, variantlar, fyuçers, irəli müqavilələr, depozitar daxilolmaları daxildir.

Qiymətli kağızlara qoyulan investisiyalar onların qənaətlərini inflyasiyadan qorumaq və əlavə gəlir əldə etmək imkanı verir. Bu, dünya miqyasında pulsuz

sərbəst investisiyanın ən məşhur və sərfəli formalarından biridir. Ən ümumi formasında portfel investisiyaları gəlir əldə etmək və müsbət sosial təsirə nail olmaq məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə və ya digər fəaliyyətlərə yatırılan pul, bank depozitləri, səhmlər və digər qiymətli kağızlar kimi müəyyən edilir.

İnvestisiyaya iştirakın xüsusiyyətlərinə görə onların qruplaşdırılması aşağıdakı 2 formada həyata keçirilir:

1. Birbaşa - investor tərəfindən investisiya obyektlərinə birbaşa investisiyalar (bu investisiyalar, əsasən investisiya obyektinə ilə əlaqəli olan investisiya obyektinə barədə kifayət qədər dəqiq məlumatı olan investorlar tərəfindən həyata keçirilir);

2. Dolayı - digər şəxslərin vasitəçilik etdiyi investisiyalar (investisiya və maliyyə vasitəçiləri); investisiya obyektlərini seçmək və onları daha da idarə etmək üçün kifayət qədər məlumatları olmayan investorlar tərəfindən həyata keçirilir. Onlar investisiyalar və ya digər maliyyə vasitəçiləri (məsələn, investisiya şirkətlərinin investisiya sertifikatları) tərəfindən verilən qiymətli kağızlar əldə edirlər və bu yolla toplanan investisiya fondlarını öz qərarı ilə yerləşdirirlər (ən səmərəli investisiya obyektlərini seçirlər, onları idarə etməkdə iştirak edir, sonra da gəlirləri onların müştərilərinə ötürürlər).

İnvestisiya qoyuluşları müddətinə görə qruplaşdırıldıqda 3 yerə bölünür:

- Qısamüddətli - bir ildən çox olmayan müddətə (qısamüddətli depozitlər, qısamüddətli əmanət sertifikatlarının satın alınması və s.);

- Orta müddətli - 1 ildən 3 ilə qədər;

- Uzunmüddətli - 3 il müddətinə kapital qoyuluşu. Böyük investisiya şirkətlərində uzunmüddətli investisiyalar aşağıdakı kimi təfərrüatı ilə verilir: 2 ilədək; 2-3 il; 3-5 il; 5 ildən artıq.

İnvestisiya qoyulduğu bölgədən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- Daxili - ölkənin sərhədləri daxilində yerləşən investisiya obyektlərinə sərmayə;

- Xaricdə - ölkənin xaricində yerləşən investisiya obyektlərinə investisiya.

1.2. Kommersiya təşkilatlarının investisiya cəlb edilişinin təhlilində mühasibat hesabatının rolu

Milli iqtisadiyyata olan sərmayələr ümumilikdə ümumi zənginliyin və xüsusilə ölkənin əhalisinin zənginliyinin sabit artımının əsasını təşkil edir. Səhmdarlar, investorlar kimi fəaliyyət göstərən sərmayəçilər yalnız öz zənginliklərinin artmasını təmin etmir, həm də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əlavə təkan verirlər. Bir çox ölkədə əhalinin əmanətləri iqtisadiyyatda ən mühüm investisiyalar mənbəyidir və qiymətli kağızlar fərdi investorların cəlb edilməsi üçün əsas vasitələrdən biridir.

Qərarların səmərəliliyinin və etibarlılığının artırılması üçün aradan qaldırıla biləcək mənfi cəhətlər araşdırılmalıdır. Maliyyə təhlili zamanı başlıca qarşısı alınacaq çatışmazlıq aşağıdakılardır:

-analitik hesablamalarda istifadə edilən mühasibat məlumatlarının keyfiyyət səviyyəsinin kifayət qədər olmaması;

-bir sıra analitik göstəricilərin hesablanması üçün alqoritm ilə bağlı həll edilməmiş suallar, məsələn, şirkətin öz borc vəsaitinin tərkibinin müəyyən edilməsi problemi;

-onların hesablanmış dəyərlərinin şərh edilməsində istifadə olunan analitik göstəricilərin standart (kriterli) dəyərlərinin kifayət qədər əsaslandırılmaması.

Eyni zamanda, potensial səhmdarların və xüsusilə də azlıqların fərdi qruplarının maraqlarını nəzərə alaraq adi səhmlərə investisiya qoyuluşunun mümkünlüyünün maliyyə təhlili üsulları kifayət qədər inkişaf etdirilmir. Bu baxımdan potensial investorlar müstəqil olaraq müxtəlif müəlliflər tərəfindən qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri analitik göstəricilər və onların hesablanması metodları, eləcə də böyük qeyri-müəyyənlik şəraitində seçim etmək məcburiyyətindədirlər, təklif olunan meyarlar əldə olunan dəyərlərin müxtəlif şərtlərini alır.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, iqtisadi ədəbiyyatda, təşkilatın səhmlərinin cəlbədiciyini qiymətləndirmək məqsədi ilə mühasibat uçotu göstəricilərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün effektiv yollar mövcud deyildir. Bunun üçün aşağıda qeyd olunan üsullar effektiv sayıla bilər:

-səhmlərin investisiya cəlbədiciyinin qiymətləndirilməsində onların istifadənin mümkünlüyünü müəyyən etmək üçün maliyyə təhlili göstəriciləri sistemini araşdırmaq;

-potensial azlıq səhmdarlarının informasiya və analitik ehtiyaclarına uyğun göstəricilər sistemini yaratmaq;

-analitik göstəricilərin hesablanmasına yanaşma, təşkilatın xüsusi və borc kapitalının tərkibinə dair mühasibat məlumatlarının təsirini nəzərə alaraq, əsaslandırmaq;

-maliyyə hesabatlarında məlumatın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirməsi yollarını təklif etmək.

Hazırkı dövrdə informasiyanın əhəmiyyəti dayanmadan artır. Doğru idarəetmə qərarlarının qəbul olunması düzgün informasiya ilə sıx bağlıdır. Sahibkarların öz fəaliyyətində uğur qazanması, kapitalın artımı, eləcə də mənfəətin qazanılması informasiyanın keyfiyyətindən asılıdır. İnvestisiya haqqında qərarlarının qəbul olunması, müştərilərin və digər tərəfdarların seçilməsi üçün etibarlı və tam məlumatlar çox önəmlidir. Sahibkarlar kapitalın gəlirliliyini artırmaq və müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün maliyyə hesabatlarını təhlil etməlidir. Kreditorlar, investorlar isə borc və investisiya üzrə riskləri minimuma endirmək üçün maliyyə hesabatlarından istifadə edir. Müəssisələrdə investisiya siyasətindən istifadə edərək riskləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Risklər kommersiya və qeyri-kommersiya riskləri olmaqla 2 formada qruplaşdırıla bilər. Kommersiya risklərinə valyuta, kredit, marketinq və istehsal risklərinin müxtəlif növləri aid edilir. Qeyri-kommersiya risklərinə isə dövlətin iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər, təbii fəlakətlər, bir sözlə investorun özündən asılı olmayan

proseslər aiddir ki, onların qarşısının alınması dövlət zəmanətlərinin və ya sığorta investisiyalarının alınması isə mümkündür. İnvestisiya fəaliyyətindən maksimum səmərəliliyin əldə edilməsi üçün layihə üzrə risklər dəqiq təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Qeyd edə bilərik ki, qəbul olunan qərarların effektivliyi bütünlüklə bu qərarların analitik əsaslandırılmasından asılıdır. Ümumilikdə, informasiya əhəmiyyətli idarəetmə qərarlarının qəbulunda, müəssisənin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar zamanında zəruri məlumatların əldə olunması üçün əsas vasitədir.

Müəssisənin fəaliyyət prosesinin səmərəliliyinin təhlilində birinci növbədə müxtəlif fəaliyyət sahələrində əldə olunan mənfəətin formalaşması, bölgüsü prosesləri, o cümlədən mənfəətin və müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması üzrə tədbirlərdir. Təhlilin predmeti müəssisədə əməliyyat, investisiya, maliyyə fəaliyyətlərinin idarəedilməsinə istiqamətlənmiş, mənfəətin əldə olunması və maksimum səviyyəyə qaldırılmasını təmin edən proseslərdir.

“Mənfəət və zərər haqqında” hesabatın informasiyaları əsasında qazanılmış mənfəətin səviyyəsi, quruluşu və eləcə də dinamikasını qiymətləndirmək məqsədilə üfüqi və şaquli təhlillərdən istifadə olunur. Mənfəətin üfüqi təhlili onun göstəricilərinin zaman dinamikasının öyrənilməsinə əsaslanır. Bu metodun istifadə prosesində mənfəətin növlərinin artım tempi nəzərə alınır və onların dəyişilməsinin ümumi meyli müəyyən olunur. Mənfəətin üfüqi təhlilinin aşağıda göstərilən növləri geniş yayılmışdır:

- MZHH göstəricilərinin əvvəlki illərin göstəriciləri ilə müqayisə olunması;
- MZHH göstəricilərinin bir neçə dövr ilə müqayisə olunması. Bu növ təhlildə məqsəd mənfəət göstəricilərində müşahidə olunan ümumi meyli müəyyənləşdirməkdir. Mənfəətin bütün növ üfüqi təhlili müvafiq nəticə göstəricilərinin dəyişikliyinə müxtəlif amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi ilə tamamlanır. Bu cür tədqiqatın nəticələri mənfəət göstəricilərinin planlaşdırılması

üçün istifadə olunan amilli modellərin yaradılmasına imkan verir. Mənfəətin quruluşunda dəyişiklik şaquli təhlil metodu vasitəsilə öyrənilir. Mənfəətin şaquli təhlili burada qeyd olunan göstəricilərin tərkibi ilə müəyyən olunur. Bu metodun tətbiqində ayrı-ayrı üsürlərin ümumi göstəricilərdə - o cümlədən, mənfəətin tərkibində xüsusi çəkisi hesablanır.

Mənfəətin şaquli təhlili müəssisə vəsaitlərinin və onların mənbələrinin strukturunu göstərir və istifadə olunan resursların miqdarında fərqlənən müəssisələrin iqtisadi göstəricilərini müqayisə etmək və maliyyə hesabatlarının mütləq göstəricilərini təhrif edən inflyasiya proseslərinin təsirini düzəltmək üçün nisbi qiymətlərə keçməyinizi təmin edir. Balansın şaquli təhlili sxemə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- 1) Balans hesabatında daimi və cari aktivlərin payı müəyyənləşdirilir;
- 2) Sonra onların strukturu nəzərdən keçirilir, balansdakı investisiyalı kapitalın və qısamüddətli öhdəliklərin payı və strukturu müəyyən edilir;
- 3) Balans strukturunda dəyişikliklərin səbəblərini müəyyənləşdirir.

Daha rahat planlaşdırma və mühasibat uçotu üçün investisiya planlaşdırılması qəbul edilmişdir. İqtisadi xüsusiyyət və investisiyaların təsnifatı bizə müxtəlif istiqamətlərdə vəsaitlərin istifadəsini təhlil etmək və müəssisənin investisiya siyasətinin inkişafı üçün zəruri olan etibarlı istinad əldə etmək üçün imkan verir.

Müasir dünyada hər hansı bir ölkənin iqtisadi sisteminin əsasını həm fiziki şəxslərin, həm də hüquqi şəxslərin payları hesabına formalaşan təşkilatlar təşkil edir. Bütün bazar münasibətləri subyektləri investisiyaların təşkili və dividendlər və ya kapital artımı şəklində iqtisadi mənfəət əldə etməklə maraqlanırlar. Təşkilatın səmərəli fəaliyyət göstərməsi onun mənfəətlilik qabiliyyətindən asılıdır. Maliyyə nəticələri və gəlirlilik səviyyəsi 2 formada qiymətləndirilə bilər: mütləq və nisbi göstəricilərlə. İnflyasiya zamanı nisbi göstəricilər mütləq göstəricilərə nisbətən daha obyektiv olur. Mütləq göstəricinin mənfəət və nisbi göstəricinin rentabellik olduğunu bilərək, demək olar ki, mənfəət ilə müqayisədə rentabellik

müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində resurslardan səmərəli istifadə olunmasının son nəticələrini tam formada əks etdirir və mövcud olan, yaxud istehlak edilən resurslarla müqayisəsi zamanı səmərəliliyi göstərir. Rentabellik müəssisədə istehsal və ya xidmət sahəsinə qoyulan kapitalın bir manatına düşən mənfəəti xarakterizə edir. Rentabelliğin hesablanması müxtəlif metodları vardır. Rentabellik səviyyəsinin göstəricilərini bir neçə qrupda ümumiləşdirmək olar:

1. İnvestisiya layihələri üçün sərf edilən xərclərin ödənməsini xarakterizə edən göstəricilər;
2. Satışın mənfəətliliyini yəni, gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilər;
3. Kapitalın və tərkib elementlərinin mənfəətliliyini xarakterizə edən göstəricilər.

Rentabelliğin hesablanması üçün yuxarıda qeyd olunan göstəricilər sistemindən asılı olaraq müxtəlif düsturlardan istifadə oluna bilər:

$$R = M_s / M_d, \quad R = M_x / M_d, \quad R = M_s / (K_x + K_b), \quad R = M_x / (K_x + K_b).$$

Burada R -rentabelliği, M_x -xalis mənfəəti, M_d -məhsul istehsalına çəkilən xərclərin məbləği, M_s -məhsul satışından yaranan mənfəəti, K_x -xüsusi kapitalı, K_b -isə borc kapitalını xarakterizə edir. Əgər dinamikada bu göstəricilərin artım meyli müşahidə olunarsa bu səmərəliliyin yüksəldiyini göstərir. Əksinə azalma meyli isə səmərəliliyin azaldığını göstərir.

Təşkilatın rentabellik göstəriciləri müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə yanaşı həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunması səmərəliliyini, o cümlədən investisiya qoyuluşunda gəlirlilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nisbi göstərici olaraq rentabellik göstəricilərinin müqayisəlilik xüsusiyyəti vardır və bu göstəricilərdən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin müqayisə olunması üçün istifadə edilir.

İnvestisiya kapitalının səmərəli istifadə olunması və ən perspektivli layihələri seçilməsi müəssisələrdə idarəetmə uçotunun başlıca vəzifələrindən sayıla bilər.

Beləliklə, bir təşkilatın rəqabət qabiliyyətliliyi və investisiya cəlbediciliyi əsasən investisiya qərarlarının verilməsi və effektivliyi ilə bağlıdır. Bütün investisiya qərarları müxtəlif investisiya layihələrində investisiya kapitalının təhlükəsizliyi üçün bir vasitə olan mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarında olan məlumatları öyrənmək və şərh etmək əsasında aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatları təşkilat haqqında maliyyə məlumatlarının yeganə mənbəyidir.

Mühasibat məlumatları təşkilatın zaman çərçivəsində dəyişən faktiki vəziyyətini dolayı şəkildə əks etdirir, təşkilatın əməliyyat idarəçiliyi üçün menecerə lazımi məlumatları tez bir zamanda almaq imkanı verir və xarici istifadəçilər üçün mühasibat (maliyyə) hesabatlarını yaratmaqla xarici investisiyaların cəlb olunması üçün mühüm rol oynayır. AR Maliyyə Nazirliyinin 23 iyul 2007-ci il tarixində İ-73/1 nömrəli əmrdə təsdiq olunmuş “Kommersiya təşkilatları üçün Mühasibat uçotu standartlarının konseptual əsaslarında” qeyd olunduğu kimi maliyyə hesabatlarının əsas istifadəçilərindən biri investorlar hesab olunur. Çünki müəssisənin mövcud vəziyyəti barədə məlumatları verən maliyyə hesabatları hesab olunur ki, onun vasitəsilə investorlar qoyduqları investisiyanın onlara gəlir gətirib gətirməyəcəyini, həmçinin gələcəkdə əldə edəcəkləri sərmayənin həcmi də təxmini müəyyən etməyə imkan verir. Bu çox vacib bir məsələdir. Səbəbi isə onunla əlaqədardır ki, hər bir müəssisə fəaliyyətə başlayan zaman gələcək fəaliyyətində maliyyə, əmək, intellektual resurslara tələbatı və onların hansı mənbədən təchiz olunduğunu dəqiq təsəvvür etmək, eləcə də müəssisənin fəaliyyət prosesində mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasını müəyyənləşdirməlidir.

Mövcud şəraitdə bazar iqtisadiyyatında sahibkarlar öz iş proseslərini, fəaliyyətlərini dəqiq və səmərəli şəkildə planlaşdırmasalar, bazarların mövcud vəziyyəti, bazarlarda rəqiblərinin vəziyyəti, həmçinin özlərinin perspektiv

imkanları haqqında daimi olaraq informasiya toplamasalar, sabit uğur qazanmaqları mümkünsüz olar.

Qeyd edə bilərik ki, unikal idarəetmədə qərarın əsaslandırılması üçün tələb olunan məlumatların vaxtında təqdim olunmaması qərarın düzgünlüyünə təsir göstərə bilər. (doğru zamanda lazımı məlumatların olmaması səbəbindən). Fikrimizcə, informasiya mühitində maliyyə hesabatı xüsusi rol oynayır, onun əsas məqsədi maraqlı tərəflərə və xüsusən investora biznes tərəfdaşla bağlı gələcək fəaliyyətlər barədə rəhbər qərar qəbul etmək üçün təşkilatın maliyyə və iqtisadi fəaliyyəti haqqında etibarlı və müvafiq məlumatları təqdim etməkdir. İctimai hesabat təşkilatın maliyyə vəziyyəti, hesabat dövründə və ya hesabat tarixində biznes fəaliyyətinin nəticələri üzrə vahid sistemdir və həmçinin təşkilat ilə iş mühiti arasında bir əlaqədir. Təşkilatın bir çox tərəfdaşları maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti və inkişaf imkanları barədə məlumat əldə edə bilmədikləri üçün istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların çatışmaması təşkilatın fəaliyyətinin genişləndirilməsi mənbələri kimi əlavə kapital axınını ciddi şəkildə məhdudlaşdırma bilər. Maliyyə hesabatlarından subyektlər müxtəlif məqsədlərlə istifadə edə bilərlər: biznes tərəfdaşlarını təşkilatın borclarını vaxtında ödəmək qabiliyyətinə dair məlumatları maraqlandırır; investora təşkilatın perspektivləri, maliyyə davamlılığı; səhmdarların payı, dividend ödəmə tendensiyaları ilə maraqlanırlar. Bu problemlər ictimaiyyətə açıqlanan maliyyə məlumatlarını istifadə edərək həll edilə bilər. Maliyyə böhranı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin ictimai hesabatlılığı əsas ünsiyyət vasitəsi halına gəlir və maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün risk təhlili məlumat dəstəyinin ən vacib elementidir.

İnvestisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotu sistemi, maliyyə, idarəetmə və vergi hesabatlarının məlumatlandırılması üçün bir sistem kimi, məqsədlərin birliyini birləşdirən elementlərdən ibarətdir ki, bu da bütün istifadəçilərin investisiya fəaliyyətində iqtisadi proseslərin səmərəliliyinin artırılması üçün keyfiyyətli informasiya xidmətlərinin məqsədlərinə cavab verən etibarlı informasiyanı əldə

etməkdir. İnvestisiya (sərmayə) kapitalının, dövriyyə prosesində hərəkətinin, xərclərin qiymətləndirilməsinin və mənfəətin adekvat mühasibat uçotu sisteminin yaradılması dörd növ hesabatların, korporativ hesabatların, yeni mühasibat uçotunun yaranmasının inkişafına kömək etdi. Bu halda korporativ hesabat şirkətin planlarının həyata keçirilməsinin faktiki əksidir. Hər bir hesabat hədəflənmiş şəkildə tərtib edilir və müxtəlif istehlakçıların maraqlarını ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Vergi və digər dövlət orqanları üçün mühasibat uçotu hesabatı korporativ maliyyə tələblərinə riayət etmək üçün tərtib edilir, buna görə də yazma qaydaları qanunla müəyyən edilir; maliyyə hesabatı (MHBS-ə uyğun olaraq) korporasiya ilə əməkdaşlıq potensial və həqiqətən maraqlı olan geniş tərəfdaş və investorlar üçün nəzərdə tutulmuşdur; Korporativ hesabat bütün maraqlı tərəflərə xüsusi bir mühitdə yönəlmişdir və bu səbəbdən xarici mühitin idarə olunmasının bütün aspektlərini əhatə edir.

Məlum olduğu kimi, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində kapital son dərəcə mühüm rol oynayır. Kapitalın artımında səmərəli investisiya qoyuluşları biznesin bazar dəyərinin yüksəldilməsinin, müəssisənin kapitalının qorunmasının və sabit formada inkişafının mühüm şərtidir.

Həmçinin xarici investorların cəlb edilməsi üçün də maliyyə hesabatlarının mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğun şəkildə hazırlanması vacibdir.

Hazırki dövrdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət formasına sahib müəssisələrin işinin formalaşması, təkmilləşdirilməsi prosesi intensiv şəkildə gedir. İnvestisiyaların, eləcə də xarici investistiyaların cəlb olunması mühüm vəzifədir. Bunun üçün ilk növbədə kapital qoyulmasını tələb edən investisiya layihələrinin dəqiq əsaslandırılması zəruridir. Yəni, biznesin uğurlu formada fəaliyyətini davam etdirməsi dəqiq və obyektiv maliyyə hesabatları olmadan mümkün olmayacaqdır. Müəssisələrin uğursuzluqları haqqında statistik göstəricilər riskin dərəcəsini göstərir. Bu problemlərin əvvəlcədən diqqətə alınması və

mümkün qədər minimuma endirilməsi üçün biznesin planlaşdırılması və mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur.

Bir müəssisənin investisiya siyasətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi investisiya qərar qəbul edənlərin istifadə etdiyi məlumatın keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Həcmi və etimad göstəricilərinin keyfiyyəti yaxşı olmayan məlumatlar isə bir çox idarəetmə funksiyaları effektiv qərarların qəbul edilməsini təmin etmir. Bundan əlavə, mühasibat uçotu hesabatlarına daxil olan məlumat eyni zamanda müxtəlif istifadəçi qruplarının ehtiyaclarını təmin edə bilməz. İdarəetmə və nəzarət üçün mühasibat uçotu və analitik məlumatların formalaşdırılmasında bir çox həll edilməmiş problem təcrübədə mövcuddur.

Mühasibat uçotu və informasiya sisteminin inkişafı və kapital qoyuluşu şəklində edilən investisiyaların effektivliyinin monitorinqi sistemi bizim fikrimizcə aşağıdakıları təmin etməlidir:

-Daxili idarəetmə və xarici istifadəçilər üçün müəssisənin investisiya fəaliyyəti haqqında vaxtında və etibarlı məlumatların yaradılması;

-İnvestisiya mühasibatlığına uyğunluq və beynəlxalq standartlara cavab vermək.

Kapital qoyuluşlarının mühasibat uçotunun əks etdirdiyi sahələrin hər biri öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Hazırkı təcrübədə mühasibat uçotu qoyuluşları qanun və qaydalarla tənzimlənir.

Məlumdur ki, maliyyə hesabatları müxtəlif səviyyəli istifadəçilərin maraqlarına cavab verməlidir. Maliyyə hesabatlarında investisiya fəaliyyəti üçün formalar və göstəricilər və xüsusilə bütün maliyyələşdirmə mənbələri üçün sermayə yaradan investisiyalar varsa, istifadəçilər investisiya aktivliyinin tam dövrü və əsas vəsaitlərin bərpasını xarakterizə edə biləcəklər. İstehsal müəssisələrinin maliyyə hesabatları xüsusi izahatlarla, kapital qoyuluşu şəklində edilən investisiyalar haqqında transkript formaları ilə təmin olunarsa, bu cür məlumatlar keyfiyyətcə daha yaxşı sayılar. Bizim fikrimizcə, maliyyə

hesabatlarını, onun əsas formalarını tamamlayaraq, informasiya sahəsinin ölçüsünü və məzmununu istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə vermək olar. Bununla belə, kapital qoyuluşu şəkildə edilən investisiyalarda əks olunmalı olan məlumatlar daha geniş şəkildə təqdim edilməlidir. Buna görə də maliyyə hesabatlarının izahlı qeydlərinə aşağıdakı məlumatların əlavə edilməsi tövsiyə olunur:

-Kapital qoyuluşu şəkildə edilən investisiyalarda xərclərin, gəlirin və mənfəətin tanınması;

-Maddi və qeyri-maddi aktivlərin tanınması və amortizasiyası;

- Borcların kapitallaşdırılması və digər xərclər;

- İş müqavilələri;

- İnvestisiya mülkiyyəti;

- Maliyyə alətləri və investisiyalar;

- İcarə uçotunun prinsipləri və metodları;

- Tədqiqat və inkişaf xərcləri;

- Səhmlər, o cümlədən kapital qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş səhmlər;

- Təxirə salınmış vergilər daxil olmaqla vergilər;

- Ehtiyatlar;

- Pul vəsaitlərinin və ekvivalentlərinin müəyyən olunması;

- İnflyasiyanın mühafizəsi.

1.3. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin uçotu və maliyyə qiymətləndirilməsi problemləri

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin mühüm elementlərindən biri onların maliyyələşdirmə mənbələrinin olmasıdır. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin araşdırılması və onlardan düzgün mənbələrin seçilməsi hal-hazırda mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biridir. Bu baxımdan investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif mənbələr vardır və bu mənbələr iki qrupa bölünür.

1. Daxili mənbələrə aşağıdakılar aid edilir:

Təşkilatın nizamnamə kapitalının vəsaiti;

Bölüşdürülməmiş mənfəət;

Amortizasiya.

2. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinin kənar mənbələri isə bunlardır:

Səhm kapitalı;

Müxtəlif borc qiymətli kağızları;

Bank kreditləri;

Büdcə vəsaitləri və hədəflənmiş proqramlar;

Lizinq.

Maliyyələşmə metodu – müəssisənin konkret funksiyasından, onun istiqamət növlərindən və inkişafından asılıdır. Birbaşa investisiyaların maliyyələşmə mənbələri, forma və metodları istehsal prosesində iştirakından asılıdır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətləri haqqında fikir formalaşdıran ən başlıca göstəricilərdən biri nizamnamə kapitalıdır. Müəssisələrin nizamnaməsinə qoyuluşlar tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, pul vəsaitləri, digər əmlak, həmçinin pul dəyəri malik digər hüquqlar ola bilər.

Bölüşdürülməmiş mənfəət dedikdə, xalis mənfəət bölüşdürüldükdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan, gələcəkdə istifadə edilən xalis mənfəət qalığı nəzərdə tutulur. Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına əsasən bölüşdürülməmiş mənfəət gələcəkdə istifadə olunduqda və təyin olunmuş istiqamətlər üzrə bölüşdürüldükcə azalır.

İnvestisiyaların maliyyələşdirməsi mənbələrindən ən başlıcası amortizasiya ayırmalarıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əsas fondların yenilənməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi, müəssisələrin özünü maliyyələşdirilməsinin mənbəyi ilk növbədə müəssisənin xüsusi vəsaitidir. Xüsusi vəsaitlər əsas fondların istifadəsi zamanı amortizasiya ayırmaları şəklində yaranır. Amortizasiya dedikdə, əsas fondların mənəvi və fiziki aşınmasının pul ilə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Amortizasiyanın həyata keçirilməsində məqsəd əsas fondlar sıradan çıxdıqdan sonra onları tam dəyişməkdir. Amortizasiya ayırmalarının həcmi məhsulun maya dəyərində aid edilir və beləliklə də məhsulun qiymətinin üzərinə əlavə olunur. Hər bir təşkilat əsas fondların köhnəlməsi ilə əlaqədar amortizasiya ayırmalarını düzgün hesablamağa borcludur. Həmin məbləğ isə məhsulun satışından yaranan gəlirdən ayrılaraq amortizasiya fonduna daxil olunmalıdır. Təşkilatın illik amortizasiya ayırmaları əsas fondların dəyərindən, amortizasiya normasından və onun tərkibindən asılıdır. Bildiyimiz kimi, amortizasiya hər ay hesablanır, çünki əsas vəsaitlər istifadə olunduqca daim istismara məruz qalır və ona görə də bu proses fasiləsiz xarakter daşıyır.

Səhmlər adi və imtiyazlı olmaqla 2 yerə bölünür. İmtiyazlı səhmlər sahibinə dividendlər almaq hüququ verir, adi səhmlər isə investora şirkətin rəhbərliyinə qoşulma imkanı verir.

İnvestisiya tələbi dedikdə, əlavə gəlir (mənfəət) qazanmaq məqsədilə müəssisədə sərmayə qoymağa lazım olacaq vəsaitlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, müəssisənin mənfəət əldə etmək üçün investisiya kimi qoyula biləcək vəsaitlərin mənbəyi aşağıdakılar ola bilər: müəssisədə əldə olunan

mənfəətin bir hissəsi, bank kreditləri və qiymətli kağızların satışı ilə əldə edilən gəlirlər. Bu mənbələrə isə təsir göstərən amillər isə aşağıdakılardır:

1. Maliyyə mühiti və pulun inflyasiyası.
2. Gözlənilən qazanc norması;
3. Ölkədəki vergi mühiti və vergilərin səviyyəsi;
4. Bank faizi norması.

Azərbaycanın Respublikasına böyük miqdarda xarici investisiyaların cəlb olunması yalnız müxtəlif mülkiyyət formalarının birgə fəaliyyətinə deyil, həm də işçi qüvvəsinin, əmtəə bazarının və kapitalın beynəlmilləşməsini nəzərdə tutur, o cümlədən sivil sosial yönlü cəmiyyətin yaradılmasının və əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin formalaşması uzunmüddətli strateji məqsəd olmalıdır. Həm xarici investisiyalar, həm də daxili investisiyaların səmərəli istifadə edilməsi istehsalın daim artan istiqamətdə inkişafı üçün, orta müddətli məqsədlərin reallaşması, müasir yönümlü ictimai-siyasi, sosial şəraitin yüksəldilməsi və insanların həyat səviyyəsinin artımı üçün çox vacibdir.

2018-ci ilin I yarısında Azərbaycana birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 2 mlrd. 53,5 mln. dollar təşkil etmişdir ki, bu, Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2018-ci ilin yanvar-iyun ayları üçün tədiyyə balansında öz əksini tapıb. Sənəddə qeyd olunub ki, ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış birbaşa investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 79,4% təşkil edib. 2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında tədiyyə balansında birbaşa investisiyalar maddəsinin neft-qaz sektoru üzrə xalis maliyyə öhdəliklərinin (340,5 mln. dollar) artımı cəlb olunmuş investisiya ilə (2 053,5 mln. dollar) kapitalın repatriasiyası (1,713 mlrd. dollar) arasındakı fərqdən formalaşır. Qiymətləndirmələrə görə qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 423,3 mln. dollar olub.

Xarici investorların mənfəət qazanmaq məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə və yaxud başqa növ fəaliyyət sahələrinə qoyduqları əmlak və əmlak hüquqlarının növləri, həmçinin intellektual fəaliyyət obyektlərinə hüquqlar və digər hüquqlar xarici investisiyalara aiddir.

Müəssisələrdə xarici investisiyaların uçotunun aparılması zamanı aşağıdakı məsələlər məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxslərlə və ölkə vətəndaşları ilə birgə yaradılan müəssisələr və təşkilatlarda payçılıq iştirakı;
2. Bütövlükdə xarici investorların özlərinə məxsus olan müəssisələrin yaradılması;
3. Təşkilatların, binaların, müəssisələrdə iştirak paylarının, istiqrazların, səhmlərin və qiymətli kağızların, o cümlədən ölkəmizdə qanunvericiliyinə uyğun şəkildə xarici investorlara aid ola biləcək başqa əmlakın alınması;
4. Təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi hüquqlarının, həmçinin digər əmlak hüquqlarının alınması;
5. Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxslər və ölkə vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşlarının digər başqa formalarına aid müqavilələrin imzalanması

İnvestorlar kimi müəssisələr də alternativ investisiya layihələrindən ən çox iqtisadi səmərə gətirəcək layihəni seçmək məcburiyyətindədir. Bir müəssisənin fəaliyyəti boyu uzunmüddətli müvəffəqiyyəti çox zaman doğru verilmiş investisiya qərarına bağlıdır.

İnvestisiya layihələrinin maliyyə-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi real aktivlərə qoyuluşlarda mümkün variantlardan birinin seçilməsi və əsaslandırılması zamanı əsas yerlərdən birini tutur. İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin əsaslandırılması kriteriyaları maksimum mənfəətlilik, minimum xərclər, bazar payı, xərclərin geri ödənilməsi müddəti, məhsulun keyfiyyəti və s. ola bilər. Bütün

bunların təmin ediləcəyi təqdirdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin, həmçinin risk və inflyasiya həddinin dəqiq bilinməsi vacibdir. Yəni investorlar hər hansı müəssisəyə investisiya qoyuluşunu etməsi üçün onun risk dərəcəsini müəyyələşdirməli, həmçinin minimum xərclərlə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışmalıdırlar ki, qoyduqları sərmayəni ən yaxşı şəkildə dəyərləndirsinlər.

Mühasibat məlumatlarına əsaslanan uzunmüddətli investisiyaların təhlilinin təşkilati və metodiki dəstəyi, alınan investisiya nəticələrinin obyektivliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirir. Buna görə, uzunmüddətli təhlilin konstruktiv aparatının təkmilləşdirilməsi, sənaye müəssisələrinin praktiki fəaliyyətində nəzəri prinsiplərin tətbiqi aktualdır. Ölkəmizdə mövcud mühasibat sisteminin və beynəlxalq təcrübədə ümumi qəbul edilmiş mühasibat standartlarının təhlili göstərir ki, mövcud qanunvericilik bazasına əsasən investisiya mühasibat uçotunun təşkili müəssisənin investisiya fəaliyyəti ilə bağlı, xüsusilə də kapital qoyuluşları haqqında mühasibat uçotu hesabatlarında məlumatların açıqlanmasını təmin edə bilmir.

Xarici iqtisadçılar və analitiklər investisiyaların analizi və investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin öyrənilməsinə dair araşdırmalara mühüm töhfələr vermişdir: Behrens V., Birman G., Briche J., Bromwich M., Drury K., Pyka T., Havranek P., Holt R.

Sözügedən müəlliflərin əsərlərinin təhlili göstərir ki, uzunmüddətli investisiyaların təhlilinə dair konsepsiya aparatına, müəssisənin investisiya fəaliyyəti haqqında məlumatların maliyyə hesabatlarında əks olunmasına və onların beynəlxalq standartların müddəalarına uyğunlaşdırılmasına dair məsələlər daha da genişləndirilməlidir. Bundan əlavə qeyd olunur ki, müəssisələrdə investisiyaların təhlili metoduna, onların fəaliyyətinin iqtisadi şərtlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kifayət qədər diqqət yetirilmir. Hər bir müəssisədə

real effektiv idarəetmə qərarları üçün müəssisənin özünün iqtisadi və analitik xidmətlərindən istifadə etmək məqsədilə investisiyaların təhlil üsulu tələb olunur.

II FƏSİL. RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ

2.1. İntestisiyaların uçotu və onların mühasibat (maliyyə) və idarəetmə hesabatında əks etdirilməsi

Uçot məqsədilə investisiya qoyuluşunun təsnifləşdirilməsi aşağıdakı şəkildədir:

1. Daşınmaz əmlaka investisiya qoyuluşu
2. Maliyyə investisiyaları
3. Qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşu
4. Torpaq, tikili və avadanlıqlara investisiya qoyuluşu

Daşınmaz əmlaka investisiya qoyuluşu dedikdə, müəssisədə gəlir əldə etmək məqsədilə və yaxud gələcəkdə daha baha qiymətə satılması üçün alınan əmlak nəzərdə tutulur. Daşınmaz əmlaka qoyulmuş investisiyalar icarədən gəlir əldə olunması, yaxud kapitalın artırılması, həmçinin hər iki məqsəd üçün də saxlanıla bilər.

İntestisiya məqsədli daşınmaz əmlaka aşağıdakılar aid edilmir:

- İstehsal və ya təchiz olunan malların, yaxud xidmət göstərilməsi üçün istifadə olunan və ya inzibati məqsədlərlə saxlanılan əmlak;
- Adi fəaliyyət prosesində satış üçün saxlanılan əmlak (məsəlçün, yaxın gələcəkdə xaric edilməsi və ya yaradılması, yaxud satış üçün alınan daşınmaz əmlak);
- Maliyyə icarəsi şərtlərinə müvafiq olaraq digər müəssisəyə icarəyə verilən daşınmaz əmlak.

Məsəlçün, təşkilatların istehsalat və inzibati binaları bu kateqoriyaya aid edilmir. Lakin, əgər təşkilat inzibati binasını gəlir qazanmaq məqsədilə icarəyə verərsə, artıq bu bina daşınmaz əmlaka olan investisiya kimi təsnif edilir və 111

Nö-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər” adlı hesabdən 121 Nö-li “Daşınmaz əmlaka investisiyalar-Dəyər” adlı hesaba keçirilməlidir.

“İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri, müəssisənin əsas fəaliyyət növü investisiya mülkiyyəti ilə bağlı olduğu hal istisna olmaqla, müəssisə tərəfindən onun adi fəaliyyətləri ilə bağlı gəlirin əldə olunması üçün istifadə edilməyən, həmçinin gələcəkdə satış məqsədi ilə saxlanılan aktivdir.” (Mühasib.az saytı)

Daşınmaz əmlaka qoyulan investisiyalar hesablar planının 121 sayılı hesabda uçota alınır və maliyyə hesabatlarında ilkin yaxud ədalətli dəyər vasitəsilə qiymətləndirilir. Belə ki, “İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri” adlı 121 sayılı hesabda 2 növ subhesab açılmalıdır:

121.1-Torpağın dəyəri

121.2-Binanın dəyəri

Daşınmaz əmlakın mahiyyəti bu əmlakın necə istifadə olunmasından asılı olduğuna görə (icarədən gəlir qazanmaq və yaxud kapital artırmaq), əmlakın təyinatının dəyişməsi təsnifatının da dəyişməsinə səbəb olur. Yəni, müəssisənin sahib olduğu əmlakın hamısından və ya onun bir hissəsindən biznes məqsədləri ilə istifadə etməyi əmlak investisiya təyinatından çıxıb “adi” aktiv təyinatına çevrilə bilər. Eyni zamanda “adi” aktiv öz təyinatından çıxıb investisiya əmlakına çevrilə bilər.

Daşınmaz əmlaka olan investisiya qoyuluşunun 2 üsulla mümkün olduğunu bilərəkdən hər bir üsul ilə ayrı-ayrılıqda uçot qaydasına baxaq:

Təsərrüfat üsulu ilə investisiya qoyuluşu dedikdə birbaşa müəssisənin özü tərəfindən yerinə yetirilən işlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

BTR MMC şirkəti ATS tikintisi üçün hazır bina alır. Bu proses üçün müxəbirləşmə göstərilən formada olacaqdır: DT 113-TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 531-Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borclar. ATS üçün material ehtiyatları alınır: DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin

kapitallaşdırılması KT 201-Material ehtiyatları. Bu ehtiyatların qarşdırılması üçün işçilərin əməyindən istifadə olunur: DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 533-Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar; o cümlədən işçilərin fəaliyyəti ilə əlaqədar DSMF və digər vergi öhdəlikləri də ödənilməlidir: DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 522-Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər, DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 521- Vergi öhdəlikləri; Bina üçün hesablanan amortizasiya məbləği: DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 112- TTA-lar üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri; Həmçinin proqram təminatı üçün də amortizasiya hesablanana bilər ki, müxabirləşməsi bu şəkildə veriləcək: DT 113- TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 102-Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri. Qeyd etdiyimiz kimi, investisiyanın mülki dəyəri hesabı (121 №-li hesab) müəssisə üçün gəlirin əldə olunması üçün istifadə edilmir və gələcəkdə satış üçün nəzərdə tutulan aktiv rolunu oynayır. BTR MMC şirkəti bu ATS müəssisəsini istifadə etmir və gələcəkdə başqa rabitə müəssisəsinə satmaq üçün saxlayırsa aşağıdakı formada uçota alınır:

DT 121-İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri

KT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması (531+201+533+522+521+112+102 bu hesabların cəmi məbləği 113 №-li hesabda göstərilir).

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Müəssisənin mülkiyyətində olan binanın dəyərini 350 min manat ilə qiymətləndirək. Bu binanın 250 min manatlıq hissəsində müəssisənin istehsal obyektləri yerləşir və digər 100 min manatlıq hissəsini isə gələn il başqa müəssisəyə icarəyə verəcək. İcarəyə verilən bina üçün hesablanmış amortizasiya məbləği 20 min manata bərabərdir. Daşınmaz əmlaka investisiyaların köçürülməsi ilkin dəyər metodu ilə bu şəkildə uçota alınır:

1. İcarəyə verilmiş bina “Daşınmaz əmlaka investisiyalar - Dəyər” hesabında uçota alınır: DT 121 “İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri” KT 111 ”Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər”;

2.İcarəyə verilmiş binanın amortizasiyası isə “Daşınmaz əmlaka investisiyalar - Amortizasiya” hesabında göstərilir: DT 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Amortizasiya” 122 “İnvestisiya mülkiyyəti üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri”.

Maliyyə investisiyaları özündə təşkilatların qısamüddətli və uzunmüddətli qiymətli kağızlara (misalçün, səhmlərə, istiqrazlara, veksellərə və s.) eləcə də başqa təşkilatların, törəmə və asılı cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalına qoyduğu vəsaitləri və digər təşkilatlara verdiyi borcları əks etdirir. Bu prosesləri uçotda əks etdirmək üçün “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” və “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” hesablarından istifadə olunur.

Digər təşkilatların səhmlərinin alınması faizindən asılı olaraq 3 vəziyyət yarana bilər:

1. Törəmə müəssisələrə investisiya qoyuluşu
2. Asılı müəssisələrə investisiya qoyuluşu
3. Adi investisiya qoyuluşu

Səhmlərin 50 faizindən çoxunun alınması müəssisələr arasında Ana və Törəmə müəssisələr münasibətlərini yaradır və bu münasibətlərin uçotu 183 №-li “Digər uzunmüddətli investisiyalar” adlı hesabda aparılır. Məsəlçün BTR MMC şirkəti Azevrotel MMC şirkətinin səhmlərinin 51%-ni alması nəticəsində BTR MMC şirkəti ana müəssisə, Azevrotel MMC şirkəti isə törəmə müəssisə sayılır.

Səhmlərin 20 və 50 faiz aralığında alınması isə müəssisələr arasında Ana və Asılı müəssisə münasibətlərini yaradır. Uçotu 151 №-li “Asılı müəssisələrə investisiyalar” adlı hesabda aparılır.

Səhmlərin 20 faizə qədər alınması isə adi investisiya qoyuluşu kimi qəbul edilir. Uçotu 183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar” adlı hesabda aparılır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, BTR MMC şirkətinin Azevrotel MMC şirkətinin 51%, Meqatelekom MMC şirkətinin 45% və Azəronline şirkətinin 10% səhmlərini satın alması ilə bağlı əməliyyatlar uçotda aşağıdakı kimi əks etdiriləcəkdir:

51% səhmlərin alışı-DT 183-“Digər uzunmüddətli investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları;

45% səhmlərin alışı-DT 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları;

10% səhmlərin alışı- 183-“Digər uzunmüddətli investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları.

151 №-li “Asılı müəssisələrə investisiyalar” adlı hesab asılı müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotunu və hərəkətini ümumiləşdirmək üçün istifadə olunur. Investisiyaların asılı müəssisələrə investisiyalara aid olunması və onların tərkibi 20 sayılı “Asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə investisiyaların uçotu” adlı Milli Mühasibat Uçotu Standartında qeyd olunur.

151 №-li “Asılı müəssisələrə investisiyalar” hesabının uçotda əks etdirilməsi prosesi aşağıda qeyd olunan misalla daha ətraflı izah oluna bilər.

2018-ci il 1 Yanvar tarixində BTR MMC şirkəti RQTTİ şirkətinin 1000 000 manat dəyərində 30 % səhmlərini satın almışdır. RQTTİ şirkəti 2018-ci il üzrə hesabatlarda vergiqoymadan sonrakı mənfəət məbləğinin 300 000 manat olduğunu göstərir və bu məbləğdən 100 000 manatı dividend kimi səhmdarlar arasında bölüşdürür. Və BTR MMC şirkətinə 30 000 manat dividend verir. Müxabirləşmələr aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

1. BTR MMC şirkəti RQTTİ şirkətinin 30% səhmlərini alır: DT 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar” KT 223 “Bank hesablaşma hesabları”- 1000 000 manat;

2. BTR MMC şirkəti 2017-ci ilin sonunda RQTTİ şirkətinin mənfəətinin 30%-ni öz hesabatlarında əks etdirir $300\ 000 * 30\% = 90\ 000$: DT 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar” KT 811 “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay”-90 000 manat;

3. BTR MMC şirkəti RQTTİ şirkətindən dividend alır: DT 223 “Bank hesablaşma hesabları” KT 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar”-30 000 manat.

İlin sonunada BTR MMC şirkətinin balansında asılı müəssisələrə investisiyalar 2018-ci il üçün aşağıdakı kimi göstəriləcəkdir:

Asılı müəssisələrə qoyulan investisiyalar	1 000 000
BTR MMC şirkətinin payına düşən	
RQTTİ şirkətinin mənfəəti	90 000
Verilmiş dividendlər	(30 000)
<hr/>	
Asılı müəssisələrə investisiyalar ilin sonunda	1 060 000,00

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda BTR MMC şirkəti RQTTİ şirkətinin mənfəətindən payına düşən 90 000 manat məbləği mənfəəti kimi göstərəcəkdir.

Maliyyə qoyuluşları müvafiq hesabların krediti ilə (223 “Bank hesablaşma hesabları”, 201 “Material ehtiyatları” və müvafiq digər hesablarla) müxabirləşmədə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını səciyyələndirən hesabların debetində əks etdirilir. Maliyyə qoyuluşları həmin hesabların kreditindən 731 №-li “Sair əməliyyat xərcləri” adlı hesabın debetinə silinir. Belə qeyd etmək olar ki, uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının analitik uçotu ölkə daxilində və xaricdə maliyyə qoyuluşları

haqqında məlumatlar əldə olunmaqla onların növləri və həmin qoyuluşun həyata keçirildiyi obyektlər üzrə aparılmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, investisiyaların maliyyələşdirilmə mənbələrindən biri də amortizasiya ayırmalarıdır. Amortizasiya müəssisədə əsas vəsaitlərin, yəni binaların, qurğuların, avadanlıqların və s. qiymətlilərin köhnəlməsi ilə dəyərini hissə-hissə istehsal olunmuş məhsula keçirməsinə deyilir. Amortizasiya ayırmaları uçotda 112 №-li “Torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası” və 102 №-li “Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası” adlı hesablarla əks olunur.

İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinin bir növü də lizinqdir. Maliyyələşmənin bu forması 60-cı illərdə yaranmışdır. Deməli, lizinq bir maliyyə xidmətidir. Lizinq, müəssisənin bir avadanlığı (bir aktiv) öz vəsaitləriylə və yaxud kreditlə satın almasına alternativ qaydada lizinq şirkəti tərəfindən alınaraq müəssisəyə orta və uzun müddətdə icarəyə verilməsinə və müqavilə ilə göstərilən müddət başa çatdıqdan sonra isə müqavilənin şərtlərində əvvəlcədən müəyyən olunmuş qiymətlə bu müəssisəyə satılmasıdır. İqtisadi cəhətdən lizinq avadanlıq satın alınması üçün təqdim edilən kreditlə oxşardır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 140.1 maddəsinə əsasən maliyyə lizinqində obyekt əsas vəsaitlərə aid olan daşınan və daşınmaz əmlakdır. İcarədar maddi əmlakını maliyyə lizinq müqaviləsinə uyğun icarəyə verirsə, vergitutma məqsədləri baxımından icarəçi əmlak sahibi, icarə ödəmələri isə icarəçiyə verilən ssuda üzrə ödəmələr hesab olunur.

Müəssisədə lizinq əməliyyatlarının sənədləşdirilməsinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək.

İcarədar müəssisədə bu prosesə uyğun aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilir:

DT 174 KT 731-İcarə müqaviləsinə əsasən avadanlıq icarəyə verilmişdir;

DT 731 KT 113 KT 442- İcarədarın uçotuna əsasən avadanlığın onun hesabından çıxması.

Satın alınma hesabına vəsaitlərin hesablaşma hesabına daxil olması 223 sayılı “Bank hesablaşma hesabları” hesabının debetində və 174 №-li “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları” adlı hesabın kreditində uçota alınır. Gələcək illər üçün isə əlavə gəlir məbləği 174 №-li “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları” hesabının debetində, 442 №-li “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri” adlı hesabın kreditində uçota alınır.

Avadanlığı icarəyə alan müəssisədə aşağıdakı mühasibat yazılışları aparılır:

DT 112 KT 406- Avadanlığı icarəyə alır. Bu halda dəyər üzrə icarəyə alınmış vəsaitlər ödəməyə öhdəçilik kimi həmin məbləğdə əks olunurlar. DT 241 DT 406 KT 177- İcarə müqaviləsinə əsasən ƏDV məbləği ilə birlikdə icarəsi hesablanılır.

İcarədara qaytarılan tikili və avadanlıqların amortizasiya edilməmiş dəyər hissəsi isə 112 sayılı hesabla müxabirləşməklə 801 sayılı “Ümumi mənfəət və zərər” hesabının debetində uçota alınır. ƏDV-nin silinməmiş məbləği 241 nömrəli hesabın KT-sindən 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)” adlı hesabın DT-sına verilməklə müəssisədə mənfəət hesabına silinir.

2.2. İstehsal avadanlıqlarına və ehtiyatlarının dəyişməsinə investisiyaların uçotu

TTA dedikdə, əsas vəsaitlərin (istehsal və yaxud xidmət sahəsində bir ildən çox müddətə iştirak edən, istifadə oldunduqca öz dəyərini qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş normalara əsasən hissə-hissə məhsulun və ya xidmətin dəyərinə keçirən, istehsal və xidmət prosesi zamanı öz natural formalarını saxlayan əmək vasitələri) bir kateqoriyası nəzərdə tutulur. Müəssisələrdə maşın və avadanlıqlar, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, ötürücü qurğular, istehsalat inventarları alətlər və ləvazimatlar, təsərrüfat inventarları və digər vəsaitlər əsas vəsaitlərə edilir. Təşkilatın balansına qəbul olunmuş TTA-lar üzrə hərəkətin uçotu 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər” adlı hesabda aparılır. Həyata keçirilmiş kapital qoyuluşlarının uçotu isə 113 №-li “TTA-larla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında aparılır.

TTA-lar 2 üsulla yaradıla bilər: Təsərrüfat və podrat üsulu. TTA-ların alınması yaxud podrat vasitəsilə yaradılması prosesi aşağıdakı mühasibat yazılışları vasitəsilə göstərilir:

- TTA-ların dəyərinə 113 №-li hesabın debeti və 431, 432, 433, 435, 521, 523, 531, 532, 536, 538, 545 №-li hesabların uyğun subhesablarının krediti ilə;
- Əldə olunmuş TTA-larla əlaqədar ƏDV hesablanması üzrə debeti 241 №-li hesab və krediti 431, 432, 433, 435, 531, 532, 536, 538, 545 № li hesabların uyğun subhesabları ilə;
- Əldə olunmuş TTA-lar üzrə ƏDV əvəzləşdirildikdə debeti 521 №-li hesabın uyğun subhesabları və krediti isə 241№-li hesabın subhesabları ilə;
- Aktivlər üzrə ƏDV əvəzləşdirilməyən hallarda debeti 113 №-li hesabın subhesabları və krediti 241 №-li subhesablar üzrə.

Qeyd edildiyi kimi, TTA təsərrüfat üsulu ilə də yarana bilər. Bu zaman 113 Nəli hesabın uyğun subhesablarının debeti, 102, 112, 201, 204, 205, 207, 241, 244, 521, 522, 523, 533 hesablarının krediti ilə mühasibat yazılışları verilir.

Bu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilməlidir.

BTR MMC şirkəti təsərrüfat üsulu ilə bina inşa edir:

1. DT 113 KT 201- 2000 manat
2. DT 113 KT 533-300 manat (İşçilərin ə/h borcu ödənilir)
3. DT 113 KT 522-66 manat (Əmək haqqı fonduna 22% DSMF hesablanır)
4. DT 113 KT 538-200 manat (Digər xərclər uçota alınır)
5. DT 111 KT 113-2566 manat (Əsas vəsait, yəni bina istismara verilir).

TTA-lar mübadilə ilə də əldə oluna bilər, bu zaman əldə olunmuş TTA-ların ədalətli dəyərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, onların dəyərini müəyyən etmək üçün verilmiş aktivlərin ədalətli dəyərini əsas götürmək lazımdır. Təhvil verilmiş aktivlərin ədalətli dəyərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı vəziyyətlərdə əldə olunan TTA-ların dəyəri təhvil verilən aktivlərin balans dəyərinə uyğun qiymətləndirilir. Mübadilə ilə əldə edilmiş TTA-lar üzrə aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilir:

1. Mübadilə ilə əldə edilmiş TTA-lar üçün: DT-113; KT 431, 432, 433, 531, 532, 535, 536;
2. Mübadilə zamanı əldə edilmiş TTA-larla əlaqədar ƏDV hesablandıqda: DT 241 və KT 431, 432, 433, 531, 532, 535, 536;
3. Mübadilə ilə alınmış TTA-lar üzrə ƏDV əvəzləşdirildikdə: DT 521; KT 241;
4. Mübadilə edilmiş aktivlər üzrə ƏDV əvəzləşdirilə bilmədiyi hallada: DT 113 və KT 241;

5. Mübadilə ilə əldə olunan TTA-lar üzrə digər məsrəflər yarandıqda: DT 113; KT 435, 521, 523, 538, 545;

6. Əldə olunmuş TTA-ların mübadilə edilməsi üçün təqdim edilən aktivlərə görə hesablanmış ƏDV məbləği: DT 171, 172, 174, 175, 177, 211, 212, 214, 215, 217 və KT 545; büdcə qarşısında yaranmış vergi öhdəliyi isə: DT 545 və KT 521.

Mübadilə üçün aktiv verilən zaman yığılan amortizasiya məbləğini, eləcə də qiymətdən düşmə zərərinin məbləqlərini mübadilə üçün verilən aktivin ilkin dəyərindən çıxmaq lazımdır.

TTA-lar əvəzsiz formada əldə edildikdə DT 111, 113 və KT 611 mühasibat yazılışı verilməlidir.

Ehtiyat hissələri, xidmət üçün istifadə olunan avadanlıqlar ehtiyatların hissəsi sayılır və onlar istifadə olunduqca MZHH-da xərc olaraq tanınır. Lakin buna baxmayaraq, müəssisədə bir hesabat dövründən çox müddətə istifadə olunacağı ehtimal edilən ehtiyat hissələrinin və avadanlıqların əksəriyyət hissəsi TTA kimi təsnifləşdirilir. Həmçinin, ehtiyat hissələri və xidmət avadanlıqları sadəcə TTA obyekt ilə birlikdə istifadə olunarsa, TTA kimi uçota alınə bilər.

Qeyri-maddi aktivlər xidmət sektorunda xüsusilə rabitə müəssisələrinin təsərrüfat prosesində mühüm rol oynayır. Müəssisələrin rentabelliği menecerlərin intellektual qabiliyyətlərindən asılıdır. Qeyri-maddi dəyərlər cəmiyyətin və fərđi təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətində getdikcə əhəmiyyətli rol oynayır. Müəlliflik hüququ, patent, bilik, tədqiqat və inkişaf, ticarət markaları kimi bu cür biznes vasitələrini istifadə etməyən şirkətin bu gün uğurla fəaliyyət göstərməsini təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəssisələrin fəaliyyətində ən yaxşı iqtisadi nəticələr əsasən informasiya və biliklər əsasında əldə edilir. QMA-lara investisiya qoyuluşlarının məbləği haqqında informasiya formalaşdırılan zaman ilk öncə onların qiymətləndirilməsi lazımdır. Çünki qoyulmuş investisiyalar ya cari xərclər kimi, ya da kapitallaşdırılmış xərclər şəklində təsnif olunmalıdır. Bu haqqda onu demək olar ki, çəkilməş xərclər (yəni, qoyulan investisiyalar) gələcəkdə bir neçə

hesabat dövründə mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmişsə, bu zaman onlar kapitallaşdırılmış xərclər (investisiyalar) kimi təsnif olunmalı və uçotda da o şəkildə öz əksini tapmalıdır. Əks hal baş verərsə, yəni xərclər (investisiyalar) sadəcə bir hesabat dövrü mərhələsində mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmişdirsə, bu zaman onlar cari xərclər qismində qiymətləndirilməli və o şəkildə də uçota alınmalıdır. QMA-nın yaranması ilə bağlı çəkilmiş məsrəflər 2 mərhələdə formalaşır: Tədqiqat mərhələsi və təcrübə-konstruktor mərhələsi. Tədqiqatlar – yeni elmi və yaxud texniki biliklərin yaranması ilə nəticələnən orijinal və eləcə də planlı elmi axtarışlardır. Sonrakı dövrdə bu məsrəflər aktiv kimi qiymətləndirilə bilməz və MZHH-da göstərilir. Təcrübə-konstruktor işləri tədqiqat mərhələsindən daha təkmildir və buna görə də gələcək iqtisadi səmərənin ehtimalını müəyyən etmək mümkündür. Bunu müəyyən etmək mümkün olduğu halda, təcrübə-konstruktor məsrəfləri sonrakı dövrə aktiv kimi keçirilməlidir. QMA yaradılması üzrə xərclərin uçotda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək.

Rabitə müəssisəsi proqram təminatı yaratmağı qərara alır. İlk mərhələdə tədqiqat mərhələsində aşağıdakı xərclər uçota alına bilər:

1. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 533-Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar
2. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 522-Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər
3. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 521- Vergi öhdəlikləri
4. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 531-Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borclar
5. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 201-Material ehtiyatları
6. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 102-Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri.

Göstərilən bu müxabirləşmələr təcrübə-konstruktor mərhələsi üçün olarsa, 103 saylı hesabın debetində, baş verən əməliyyatların mahiyyətindən asılı olaraq tədqiqat mərhələsindəki yeni əməliyyatların krediti ilə uçotda əks etdirilə bilər. Qeyri-maddi aktiv istismara hazır olduqda 103 saylı “Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında toplanan məbləğ 101 “Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər” hesabının debetinə silinir: DT 101 KT 103.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının 38-ci bölməsi və Milli mühasibat uçotu standartlarının 12-ci bölməsi investisiyalarda ayrıca əldə olunmuş QMA-ların maya dəyərinə aşağıdakıların daxil edilməsinə icazə verilir:

- Obyektin satınalma dəyərini, idxal zamanı gömrük rüsumlarını və eləcə də əvəzləşdirilməyən vergilər də aid edilməklə (burada ticarət güzəştləri çıxılmalıdır);

- Obyektlərin təyinatına uyğun şəkildə istifadəsi vəziyyətinə gətirilməsi ilə bağlı istənilən birbaşa xərclər.

- Aktiv işçi vəziyyətinə gətirilən zaman peşəkar xidmətlərin dəyərlərinin ödənilməsi ilə bağlı çəkilən xərclər;

- Aktivlərin işinin etibarlılığının yoxlanması üçün çəkilən xərclər.

QMA-lara qoyulan investisiyaların müəyyən hissəsi onların maya dəyərinə daxil olunmur. Bunlar aşağıdakı xərclərdir:

- Yeni məhsul və yaxud xidmət yaradılan zaman onların tətbiqi ilə bağlı xərclər (bunlara məhsulun reklamı üçün çəkilən xərclər də aiddir);

- Yeni sahədə və yaxud müştərilərin yeni kateqoriyası ilə iş fəaliyyəti zamanı təsərrüfatın idarə olunması üçün çəkilmiş xərclər (buraya işçi heyətinin hazırlığı və öyrədilməsi ilə bağlı çəkilən xərclər də daxil edilir);

- İnzibati heyətin idarə olunması və bu kimi digər ümumi xərclər.də QMA-ların maya dəyərinə daxil edilmir.

Yuxarıda göstərilən təsnifatlardan belə nəticə çıxartmaq mümkündür ki, xərclər investisiyalara aid edilsə də, təyinatından və təsnifatından asılı olaraq, onlar əldə olunan QMA-ların maya dəyərinə, başqa sözlə desək ilkin tanınma dəyərinə aid oluna bilməz. Yeni yaradılan QMA təşkilatın rəhbərliyinin mövqeyinə əsasən istifadə üçün hazır vəziyyətə gətirilmişsə, bu halda sonradan yarana biləcək bütün xərclər QMA-nın balans dəyərində göstərilməyəcəkdir. Beləliklə, QMA-nın istifadə prosesi, yaxud yerinin dəyişdirilməsi üçün sərf olunan xərclər onların balans dəyərinə daxil olunmayacaqdır. Bu aspektdən yola çıxaraq, aşağıdakı xərcləri QMA-nın balans dəyərinə aid olunmaması məqbul sayılır:

- Yaradılmış QMA təşkilatın rəhbərliyinin qərarına əsasən istifadəyə artıq hazırdır, lakin istifadə olunmadığı halda onun üçün çəkilmiş xərclər;
- Aktivin işi nəticəsində tələbatın formalaşması zamanı çəkilən xərclər, misalçün əməliyyat zərərləri.

Əgər ayrıca əldə olunan QMA-nın dəyərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan tədiyyə kreditləşmənin adi şərtlərindən kənarlaşırsa, onda həmin aktivin maya dəyəri pul vəsaitləri ekvivalentində satınalma qiyməti məbləğində müəyyən edilir.

QMA-nın əldə olunmasına nümunə ilə baxaq: Müəssisə digər şirkətdən komputer üçün proqram təminatı təchiz edir və onun dəyəri 50 000, 00 manat məbləğində qiymətləndirilir. Müəssisələr arasında razılığa əsasən alınan aktivin dəyəri 6 ay sonra ödəniləcəkdir və alıcı təşkilat bu zaman satıcı təşkilata 5000,00 manat məbləğini əlavə faiz olaraq ödəməlidir. Burada QMA-nın balans dəyəri kimi 50 000,00 manat qəbul olunur, lakin onun faiz məbləği QMA-nın balans dəyərinə daxil olunmur. Ümumi mənada baxanda faiz xərci də sırf QMA-nın əldə olunması ilə bağlıdır, yəni bu QMA üçün 55 000,00 manat sərf olunmuşdur. Lakin bu məbləğin yalnız 50 000,00 manatı kapitallaşdırıla bilər. Amma standartlar müəyyən hallar nəzərdə tutur ki, bu zaman faiz xərclərinin də QMA-nın maya dəyərinə daxil olunmasına icazə verir.

Bu qaydaları 23 nömrəli “Borclar üzrə xərclər” adlı MHBS və 13 nömrəli “Borclara aid edilən xərclər üzrə” MMUS müəyyənləşdirir. Qeyd olunan standartlara əsasən, faiz dərəcələri bir halda aktivin balans dəyərində aid edilə bilər ki, həmin aktiv kvalifikasiya olunan aktiv olsun. 13 nömrəli MMUS-da kvalifikasiya olunan aktivə belə tərif verilir ki: “Kvalifikasiya olunan aktiv dedikdə, təyinatına əsasən istifadə və satış üçün hazır olmasına əhəmiyyətli dərəcədə vaxtın tələb olunduğu aktivə deyilir”. Beləliklə, əgər ayrılıqda əldə olunan QMA alınarkən təyinatı üzrə istifadə olunmağa ya da satışa hazır vəziyyətdədirsə, həmin aktiv kvalifikasiya olunan aktiv olaraq qəbul edilmir.

2.3. İnvestisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İnvestisiyaların uçotunun mövcud nəzəri-metodoloji məsələləri, nəzəriyyədə mövcud olan bəzi qaydaların praktikada tətbiq olunmasının çətinliyi və uçotda mövcud olan bir sıra çatışmazlıqlar ilə əlaqədar investisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

İnvestisiyalarının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə mövcud vəziyyəti dəyərləndirmək lazımdır. İnvestisiyaların uçotu təhlil olunarkən bəzi problemlər meydana çıxır.

- mövcud qanunvericiliyə uyğun müəssisədə uçot siyasətinin olmaması;
- mühasiblərin bu sahədə biliklərinin bir qədər az olması;
- sənəd dövriyyəsində şifahi razılaşdırılmaların qarşısının alınması;
- investisiyaların uçotu zamanı kifayət qədər informasiyanın olmaması və ya qeyri-dəqiq olması;
- bir çox hallarda təşkilatların rəhbərliyi tərəfindən tikinti sahəsində xərclərə ciddi nəzarətin olmaması;
- uçotun avtomatlaşdırılmasında çatışmazlıqlar.

Göstərilən problemlərin həll olunması və investisiyaların uçotunu təkmilləşdirmək məqsədilə aşağıdakıları təklifləri vermək məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

1. Müəssisənin uçot siyasəti. Belə ki, maliyyə hesabatlarının hazırlanması, təqdim olunması zamanı müəssisənin özü tərəfindən konkret prinsiplər, qaydalar tətbiq edilir. Uçot siyasəti vasitəsilə müəssisədə beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun olan uçot siyasəti birbaşa baş mühasib tərəfindən hazırlanır və müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir.

2. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən investisiya qoyuluşlarının uçotuna nəzarət artırılmasını və bu sahədə qanunvericiliklə qüvvədə olan normativ aktların

öyrənilməsinə tələb edir. Bu şəkildə idarəetmə vəsaitlərin daha effektiv xərclənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

3. İnvestisiyaların uçotu problemlərindən biri onların mühasibat və vergi uçotunda müxtəlif formalarda qiymətləndirilməsi məsələsidir. Mövcud qaydalara əsasən, investisiya aktivinin mühasibat uçotunda olan dəyəri vergi uçotundakı dəyərindən çoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, vasitəçilik, informasiya və məsləhət kimi xərcləri, qeydiyyatdan keçmiş rüsum və yığımları, müəyyən olunmuş normalar səviyyəsində kredit faizlərini və investisiya aktivlərinin əldə olunması ilə əlaqədar bəzi xərclərin hesabat dövrü ərzində xərc kimi tanınmasına vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq icazə verilir, beləliklə də müəssisələr tərəfində ödənilməli gəlir vergisinin məbləği xeyli azalır. Təbii ki, bu yanaşma müəssisələr üçün daha sərfəlidir. İnvestisiya aktivlərinin müxtəlif ilkin dəyərlərinin mühasibat və vergi uçotu məqsədləri üçün formalaşdırılmasında yaranan fərqlər uçotun işini artırır. Bu problemlərlə qarşılaşmamaq üçün belə xərcləri investisiya aktivlərinin dəyərlərinə daxil eləmir. Müəssisələr mühasibat hesabatlığında aktivlərin qiymətləndirilməsi qaydalarını pozur və belə xərcləri 731 №-li “Sair əməliyyat xərcləri” adlı hesaba daxil edilir. Qeyd olunmuş problemin həlli üçün istismara verilən əsas vəsaitərin daxil edilməsi və xaric olması audit nəzarəti çərçivəsində, eləcə də vergi nəzarəti prosesi zamanı əsas vəsaitərin ilkin dəyərinin tam formalaşdırılmasının yoxlanılması üçün nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi kömək ola bilər.

QMA-lara investisiya qoyuluşunun uçotu üzrə bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur:

1. Bildiyimiz kimi QMA-ların əldə edilməsi zamanı kapitallaşdırılan və kapitallaşdırılmayan məbləğlər vardır ki, kapitallaşdırılan hissəni 103 nömrəli hesabda əks etdirmək mümkün olduğu halda kapitallaşdırılmayan hissə üçün hesablar planında hər hansı hesab nəzərdə tutulmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, QMA-ların yaradılması zamanı tədqiqat mərhələsində də əhəmiyyətli məbləğlər

sərf olunur və onların hansı mənbədən sərf olunması və yaxud məbləği barədə hesablar planında subhesabın açılması məlumatların daha dəqiq olmasına kömək edə bilər.

2. QMA-ların alınmasına yönəldilən vəsaitlərin, xüsusilə pul vəsaitlərinin konkret mənbələri məlum olsa, həmin mənbələrin kəmiyyəti ayrıca hesabda və onun subhesabında uçota alınmır. Məsələn, QMA-lara investisiyaların əsas mənbəyi olan, yaxud ola biləcək yığılmış amortizasiya məbləğlərinin qeyri-maddi aktivlərin ədə edilməsinə, yaradılmasına yönəldilib-yönəldilmədiyini sintetik uçotun metodikası göstərmir. Qeyri-maddi obyektlər tam amortizasiya olunduqdan sonra yığılmış amortizasiya debet 102 “Qeyri-maddi aktivlərini dəyəri” yazılışı ilə uçota alınır. Bu yazılış isə yığılmış amortizasiyanın investisiyaya yönəldilməsini deyil, qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyərinə silinməsinə, başqa sözlə, onların ilkin dəyərinin (maya dəyərinin) balansdan silinməsinə əks etdirir. Bu isə onu göstərir ki, QMA-lara hesablanmış və yığılmış amortizasiyaya mövcud metodikada onların gələcək investisiyalarının maliyyələşmə mənbəyi kimi deyil, onların öz dəyərini tamamilə itirməsi, yaxud köhnəlməsi kimi yanaşılır. Bu da əslində yığılmış amortizasiyanın məbləğləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə imkan vermir.

3. Qeyri-maddi aktivlərin əldə olunmusa üçün tələb olunan investisiyalar kənar mənbələr, yəni cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına formalaşdırıldıqda, həmin vəsaitlər pul vəsaitlərinin uçota alındığı hesabların debetində, mənbələri uçota alan hesabların isə kreditində yazılışlar edilməklə rəsmiyyətə salınır. Başqa sözlə, bir tərəfdən aktivləri uçota alan hesablar (pul hesabları) debetləşir, digər tərəfdən öhdəlikləri uçota alan hesablar isə kreditləşir. Ancaq bu yazılıqlar vəsaitlərin investisiya məqsədləri üçün alındığını göstərmir. Əgər belə bir informasiya ayrıca formalaşdırılmırsa, onda aydındır ki, istifadəçilərin də bu barədə məlumatlandırılması mümkün olmur.

Bütün bu və digər çatışmazlıqlar göstərir ki, uzunmüddətli aktivlərə, eləcə də QMA-lara investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin uçotunun

təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olduğunu göstərir. Praktika göstərir ki, QMA-lara yönəldilən investisiya qoyuluşunun uçotunun aparılması üçün hazırda hesablar planının ilk bölməsində olan 103 sayılı hesabın adını dəyişdirilərək “Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar” şəklində adlandırılması məqsədə uyğun olardı. Yeni adda təklif edilən hesabda bütünlüklə həm kapital qoyuluşuna yönəldilən və həm də kapitallaşdırılmayan investisiyaların uçotunun aparılması nəzərdə tutulmalıdır. Həmin hesabda qeyri-maddi aktivlərə kapitallaşdırılan və kapitallaşdırılmayan investisiyalar haqqında ayrıca informasiya formalaşdırmaq üçün müvafiq subhesabların açılması lazımdır. Həmin qaydanı nəzərdən keçirək:

Məsələn, BTR MMC şirkəti öz istifadəsi üçün proqram təminatı işləyib hazırlamağı qərara alır. Proses iki mərhələdə əks olunur: I. Tədqiqatlar mərhələsini; II. Təcrübə-konstruktor mərhələsini. I mərhələ 2011-ci ildə yanvarın 1-dən başlanmışdır. Şirkət bu ilin 10 ayında aşağıdakı xərcləri çəkmişdir:

• əmək haqqı xərcləri	20000 man.
• sosial sığorta xərcləri	4400 man.
• material xərcləri	4000 man.
• amortizasiya xərcləri	3000 man.
• sair xərclər	6000 man.
Cəmi xərclər:	37 400 man.

Şirkətin 2011-ci ildə son iki ayda çəkdiyi xərcləri aşağıda qeyd olunan kimi olmuşdur:

• əmək haqqının ödənilməsi üzrə xərcləri	4600 man.
• sosial sığorta xərcləri	1012 man.
• material xərcləri	1000 man.
• amortizasiya xərcləri	1300 man.
• sair xərclər	2000 man.

Cəmi xərclər: 9912 man.

Şirkətin 2012-ci idə çəkdiyi xərclər isə bu şəkildə olmuşdur:

• əmək haqqı xərcləri 28000 man.

• sosial sığorta xərcləri 6160 man.

• material xərcləri 8000 man.

• amortizasiya xərcləri 2100 man.

• sair xərclər 5000 man.

Cəmi xərclər: 49260 man.

Şirkət I mərhələdə çəkdiyi xərcləri QMA kimi qəbul edə bilməz və buna görə həmin xərclər QMA-nın dəyəri kimi tanına bilməz, başqa sözlə desək, kapitallaşdırıla bilməz. Bu mərhələnin xərcləri yeni təklif olunmuş hesab və onların subhesablarında aşağıdakı şəkildə əks etdirilə bilər:

a) Proqram təminatının hazırlanmasına tədqiqat mərhələsində çəkilmiş xərclər – 37400 man.:

DT-103 “Proqram təminatı üçün kapitallaşdırılmayan investisiyalar” – 37400,00 man.

KT- 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” - 20000 man.;

KT-522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” - 4400 man.;

KT- 201 “Material ehtiyatları” - 3000 man.;

KT- 102-1-1 “Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya”, 112-1 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya” - 4000 man.;

KT- 223 “Bank hesablaşma hesabları”, 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”, 545 “Digər qısamüddətli öhdəliklər” və s. hesablar – 6000 man.

Şirkət müəyyən edə bilər ki, onun 2011-ci ilin son 2 ayında çəkdiyi xərclər proqram təminatının hazırlanması kriteriyalarına cavab verir. Bu halda aşağıdakı yazılışlar verilə bilər:

b) Kompüter proqram təminatına təcrübə-konstruktor mərhələsində (1 noyabr – 31 dekabr 2011 tarixində) çəkilən xərclər – 9912 man.:

Debet 103-3-2 “Kompüter proqram təminatına kapitallaşdırılan investisiyalar” - 9912 man.;

Kredit 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” - 4600 man.;

Kredit 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” - 1012 man.;

Kredit 201 “Material ehtiyatları” - 1000 man.;

Kredit 102-1-1 “Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya”, 112-1 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya” - 1300 man.;

Kredit 223 “Bank hesablaşma hesabları”, 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”, 545 “Digər qısamüddətli öhdəliklər” və s. hesablar – 2000 man.

Beləliklə, şirkətin 2011-ci ilin sonuncu ikinci ayında sərf etdiyi investisiyalar qeyri-maddi aktivlərin tərkib hissəsi kimi tanınmış və kapitallaşdırılmışdır. Həmin məbləğ 9912 manat təşkil etmişdir. 2012-ci il ərzində cəmi 49260 manat məbləğində investisiya sərf olunmuşdur. Həmin məbləğə verilən mühasibat yazılışları da mərhələ b)-də olduğu kimidir.

c) Kompüter proqram təminatına təcrübə-konstruktorun növbəti mərhələsində (1 yanvar – 31 dekabr 2012-ci ildə) çəkilən xərclər – 49260 man.:

Debet 103-3-2 “Kompüter proqram təminatına kapitallaşdırılan investisiyalar” - 49260 man.;

Kredit 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” - 28000 man.;

Kredit 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” - 6160 man.;

Kredit 201 “Material ehtiyatları” - 8000 man.;

Kredit 102-1-1 “Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya”, 112-1 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya” - 2100;

Kredit 223 “Bank hesablaşma hesabları”, 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”, 545 “Digər qısamüddətli öhdəliklər” və s. hesablar – 5000 man.

Şirkətin proqram təminatının hazırlanması təyinatı üzrə istifadəsinə yönəldilmiş investisiyaların 2011-2012-ci illərdə cəmi məbləği 96572 manat (37400+9912+49260) təşkil etmişdir. Həmin məbləğdən 37400 manat həcmində investisiyalar tədqiqatlar mərhələsinə aid olduğu üçün kapitallaşdırılmamışdır. Göstərilən məbləğ ona görə də 103-3-1 nömrəli subhesabın debetində əks etdirilmişdir və hesabat dövrünün sonunda dövrü xərclərə silinməlidir:

Debet 801 “Ümumi mənfəət (zərər)” - 37400 man.;

Kredit 103-3-1 “Kompyuter proqram təminatına kapitallaşdırılmayan investisiyalar” - 37400 man.

Şirkətin özü tərəfindən yaradılmış kompyuter proqram təminatının kapitallaşdırılan və qeyri-maddi aktivlərin tanınma kriteriyalarına cavab verən investisiyalarının ümumi məbləği (iki mərhələ üzrə) 59172 manat (9912+49260) təşkil edəcəkdir. Məhz həmin məbləğ qeyri-maddi aktiv kimi tanınacaq və kapitallaşdırılmış olacaqdır:

Debet 101-3 “Proqram təminatının dəyəri” - 59162 man.;

Kredit 103-1-2 “Kompyuter proqram təminatına kapitallaşdırılan investisiyalar” - 59172 man.

Beləliklə, təklif etdiyimiz təsnifat və sintetik uçot metodikası QMA-ların hər birinə sərf edilmiş investisiyaların ümumi cəm məbləği, eləcədə onların kapital qoyuluşuna yönəldilən və yönəldilməyən olmaqla informasiyanı formalaşdırmağa təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MHBS 38 və MMUS 12 QMA-ların əldə edilməsi (satın alınması) zamanı satınalma qiymətləri ilə malsatan ödənilən ödənişlərin

məbləğləri arasında yaranan fərqi faiz xərcləri kimi tanımağı tələb edir. Məsələn, əgər şirkət proqram təminatı əldə edirsə və onun satınalma qiyməti 40 min manat olduğu halda malsatana 1 ildən sonra 48 min manat ödəməyi öhdəsində götürürsə, onda yaranan fərq, yəni 8 000 manat (48 000 – 40 000) proqram təminatının ilkin dəyəninə tərkib hissəsi kimi tanınmayacaq və faiz xərcləri kimi dövrü xərclərə silinəcəkdir. Zənnimizcə, əgər alıcı şirkət bütün məbləği bilavasitə proqram təminatının əldə olunması ilə əlaqədar çəkmişsə, onda həmin məbləğin hamısı, yəni 48000 manatı bütünlüklə həmin aktivin ilkin dəyərində əks etdirilməlidir. Bunun üçün əsas arqument ondan ibarətdir ki, 8000 faiz xərci çəkmədən şirkət qeyri-maddi aktiv yarada bilmir və deməli, iqtisadi fayda götürmək hüququndan məhrum olur. Başqa sözlə, faiz xərci qeyri-maddi aktivin bilavasitə əldə olunmasına imkan verir, onun istifadəsindən iqtisadi fayda götürmək ehtimalını reallaşdırır. Faiz xərclərinin əldə olunan obyektin maya dəyərinə, yaxud ilkin dəyərinə daxil edilməməsi üçün nə MHBS 38, nə də MMUS 12 hər hansı arqument ortaya qoymur. Həmin standartlar faiz xərclərinin o halda aktivin ilk dəyərinə daxil edilməsinə icazə verir ki, həmin aktiv MHBS 23 və MMUS 13-ün tələblərinə uyğun gəlsin, yəni kvalifikasiya olunan aktivlər kimi tanınmış və təsnifləşdirilmiş olsun.

Ümumilikdə götürsək, mühasibat uçotu qaydalarında investisiyanın uçota alınması ilə qaydalar mövcud olsa da, praktikada onların tətbiqi, xüsusilə düzgün tətbiqi çox da nəzərə çarpmır. Yuxarıda göstərilən məsələdə tədqiqat mərhələsi və təcrübə-konstruktor mərhələlərinin fərqləndirilməsini aydın şəkildə göstərsək də, araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrdə bu proses elə də asanlıqla baş vermir.

Məlum olduğu kimi, investisiya fəaliyyəti zamanı investorlar qoyduqları vəsaitin qarşılığında mənfəət və ya iqtisadi səmərə qazanmağı gözləyir. Buna görə də investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən olunması kontekstində investisiyaya olan tələbat maksimum şəkildə dəqiq hesablanılmalı, maliyyələşdirmə mənbələrindən ən səmərəlisi seçilməli, investisiya layihələri üzrə

mövcud olan və mövcud ola biləcək bütün risklər ətraflı təhlil olunmalı və qiymətləndirilmə edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən bu nəticəni çıxartmaq olar ki, investisiyaların uçotunun səmərəliliyinin artırılması informasiyaların qruplaşdırılması, təqdim edilməsi metodu vasitəsilə baş verir. Və nəhayət, deyə bilərik ki, birinci növbədə uçotun avtomatlaşdırılmış formasından istifadə etmək lazımdır. Uçotun avtomatlaşdırılması zamana qənaət edir, uçot işlərini bir qədər sadələşdirir, mühasibat yazılışlarında və illik hesabatların tərtibatında səhvlərin azalmasına səbəb olur. Mühasibat uçotunda avtomatlaşdırılma prosesini birdən-birə deyil tədricən aparmaq lazımdır. Bu sahədə daha mükəmməl mühasib proqramları almaq və istifadə etmək lazımdır. Bunlar, təkcə investisiyaların uçotunu deyil, həmçinin müəssisənin ümumilikdə uçotunun təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər. Eyni zamanda, düzgün tərtib edilmiş və sistemləşdirilmiş uçot məlumatları istehsalın effektiv idarə olunmasını təmin edər.

III FƏSİL. RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYALARIN TƏHLİLİ

3.1. İstehsal avadanlıqlarına investisiyaların təhlili

Beynəlxalq təcrübədə investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi prosesinin təhlilində müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar statik və dinamik metodlar olmaqla 2 yerə ayrılır. Statik metodlar tətbiq etmə prosesində çox sadədir və eyni zamanda qiymətləndirmə işinin ilk mərhələsində investisiyanın effektivliyini aydın şəkildə təsvir etməyə imkan verir. Həmin metodlara aiddir:

➤ Investisiyanın ödənilməsi müddəti (Payback Period, PP)- Göstəricinin iqtisadi mənası, investorun sərmayə kapitalını qaytara biləcəyi dövrü müəyyən etməkdir. Ödənilmə vaxtının hesablanılma algoritmi investisiyalardan proqnozlaşdırılan gəlirlərin bölgüsündən asılıdır. Əgər gəlir məbləği illər üzrə bərabər miqdarda bölüşdürülsə, bu zaman investisiyaların geri ödənilməsi eyni vaxtlı xərc məbləğlərini illik gəlirə bölməklə hesablanılır. Əgər mənfəət qeyri bərabər bölüşdürülsə, bu halda ödənilmə dövrü kumulyativ təsirlər vasitəsilə investisiyanın geri ödənəcəyi illərin birbaşa hesablanması ilə tapılır. Bu metoddan istifadə edən hesablamalarda yalnız statik məlumatlar və diskontlaşdırılmamış məbləğlər inflyasiya, vergi yükü, amortizasiya xərcləri nəzərə alınmadan istifadə olunur.

$PP = \text{İnvestisiya məbləği} / \text{İllik pul axını}$ (www.investopedia.com)

Materiallarından istifadə etdiyimiz müəssisənin təmsalında sözügedən göstəricini hesablayaq:

NRVTN-nin baş idarəsi “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC “GPON texnologiyası vasitəsilə genişzolaqlı xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi” layihəsi planında 40 mln manat məsrəf (CM) ayırmış və hər il 8 mln manat xalis gəlir (XG) əldə edilməsini nəzərdə tutmuşdur. Investisiyanın ödəmə müddətini hesablayaq:

$40 / 8 = 5$ il.

Bu metodun üstün cəhətləri aşağıdakılardır:

- 1) Hesablanmasının sadə və anlaşılan olması, qısamüddətli və az riskli axınlara yönəlməsi;
- 2) Likvidlik problemlərinə məruz qalan şirkətlər üçün pulun erkən qaytarılması üçün layihələrin yaxşı bir sıralamasını təmin edir.

Lakin bununla belə, həmin metodun zəif cəhətləri də vardır. Belə ki, payback nöqtəsindən sonrakı axınları nəzərə almır, layihənin ümumi gəlirini nəzərə almır, həmçinin pulun vaxt dəyərini də nəzərə almır. Bu da geniş miqyaslı layihələr üçün onun tətbiqinin effektivliyini azaldır.

➤ İnterest sənədlərinin səmərəliliyi əmsalı (Accounting Rate of Return, ARR)- ARR bir neçə yolla hesablanı bilər:

1. Orta illik mənfəəti orta hesabla bölüşdürməklə (faizlə);
2. Orta illik mənfəətin qalıq və ya ləğv dəyərini nəzərə alaraq, investisiyaların orta dəyərinə bölünməsi.

Bu metoddakı investisiyaların effektivliyinin hesablanması üçün alqoritm son dərəcə sadədir və bu göstəricinin praktikada geniş istifadəsini müəyyənləşdirir. İnterest sənədlərinin nisbəti (ARR) orta illik mənfəət PN-ni investisiyanın orta dəyərinə bölməklə hesablanır (əmsal bir faizlə alınır):

$$ARR = \frac{PN}{1/2(IC - RV)} \text{ (www.investopedia.com)}$$

Və yaxud,

$$ARR = \frac{\text{Orta illik mənfəət}}{\text{Orta investisiya}} \text{ (Corporatefinanceinstitute.com)}$$

Bu düsturdan orta illik mənfəəti hesablamaq üçün:

$$\text{Orta illik mənfəət} = \frac{\text{investisiya müddəti üzrə ümumi mənfəət}}{\text{illərin sayı}}$$

$$\text{Orta investisiya} = \frac{(\text{İlkin dəyər} + \text{qalıq dəyəri})}{2}$$

Həmin metodun tətbiqi qaydasını nəzərdən keçirək:

BTR MMC özünün mövcud avadanlıqlarını yenisi ilə əvəz etmək üçün avadanlıq almağa qərar verir. Yeni avadanlığın qiyməti 420 000,00 manatdır. Bu avadanlığın illik gəliri 200 000,00 və illik xərci 50 000,00 manat artıracığı

proqnozlaşdırılır. Avadanlığın faydalı istifadə müddəti 12 il olaraq dəyərləndirilir.

İnvestisiyanın səmərəliliyi əmsalını hesablayaq:

1) Əvvəlcə illik amortizasiya məbləğini hesablamaq lazımdır:

$$420\ 000,00/12=35\ 000,00$$

2) Orta illik mənfəət məbləğini isə illik gəlirdən amortizasiya və ümumi xərcləri çıxmaqla tapmaq lazımdır:

$$200\ 000,00-(50\ 000,00+35\ 000,00)=115\ 000,00$$

3) İnvestisiyanın səmərəliliyini əmsalını hesablayaq:

$$ARR=115\ 000,00/420\ 000,00=0,27$$

Bu o deməkdir ki, qoyulan investisiyanın hər 1 manatı əlavə 27 qəpik mənfəət qazandıracaqdır.

Bu üsuldən istifadə onun sadə və tez hesablanan, asan başa düşülən olması, həmçinin layihəni tam olaraq əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Bununla belə həmin göstəricilərin bir sıra çatışmazlıqları da vardır: Zaman amilini nəzərə almır, nağd pul axınlarına deyil, mühasibat mənfəətinə əsaslanır, layihənin zaman müddətini nəzərə almır.

Ümumi mənada, statik investisiya qiymətləndirmə üsulları sadə olmasına baxmayaraq qüsursuz deyildir. Əsas məsələ odur ki, onlar vaxt amilini nəzərə almırlar və hesablamalar üçün müqayisəli dəyərlər alınır - cari dəyəri və gələcək dəyərdəki mənfəətin miqdarı. Bu isə hesablamaların nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edir.

Dinamik metodlar qrupu isə mürəkkəbliyi və çox sayda müxtəlif aspektləri ilə fərqlənir. Əksər hallarda, uzunmüddətli investisiya layihələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Dinamik metodlardan istifadə edərkən, mühüm komponentlər gəlir və xərcləri real dəyərlərə yaxınlaşdırmağa imkan verən diskont dərəcələrindən istifadə olunur. Dinamik metodlara isə aşağıdakılar aid edilir:

1. Xalis diskontlaşdırılmış gəlir;
2. Xalis cari dəyər (Net Present Value, NPV);
3. İnvestisiyanın rentabelliği indeksi (Profitability Index, PI);

4. Daxili rentabellik norması (İnternal Rate of Return, IRR)

5. Modifikasiya edilmiş daxili rentabellik norması (Modified İnternal Rate of Return, MİRR);

6. İntestisiyanın diskontlaşdırılmış ödənmə müddəti (Discounted Payback Period, DPP).

Metodların mahiyyətinə baxaq:

1. Xalis diskontlaşdırılmış gəlir dedikdə pulun vaxt dəyərinin konsepsiyalarından istifadə edərək, layihənin dəyərləndirilməsi üsulu nəzərdə tutulur. Bütün gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti onların dəyərlərini (PV) müəyyən etmək üçün sərmayənin dəyəri ilə qiymətləndirilir. XDG-nin hesablanması üçün düstur aşağıdakı kimidir:

$$XDG = \sum_{i=1}^n \left(\frac{D_i - K_i}{(1 + d)^i} \right)$$

(Corporatefinanceinstitute.com)

Burada D_i -i-ci dövrün gəlirləridir, K_i -i-ci dövrün məsrəfləridir.

2. Xalis cari dəyər (Net Present Value, NPV)- Bu göstərici şirkətin kapitalının birbaşa artımını əks etdirir, buna görə səhmdarlar üçün ən vacib hesab olunan metodlardan biridir. Müsbət NPV investisiya layihəsinin qəbul edilməsi üçün şərtidir. Bir neçə layihədən seçim etmək lazımdırsa, üstün NPV dəyəri olan layihəyə üstünlük verilir. Xalis cari dəyərin məbləği hesabat dövrü üçün layihənin yerinə yetirilməsi zamanı yaranan güzəştli pul vəsaitləri və gəlirləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Hesablama üçün, ilkin investisiya dəyərini, müəyyən bir nöqtədə investisiyaların satışından pul vəsaitlərinin axını, hesablama müddətini (ay, rüb, il) və diskont dərəcəsini bilmək lazımdır. Mənfi NPV dəyəri investisiya qərarının qəbul edilməsinin məqsədəuyğun olmadığını göstərir. XCD-nin hesablanması metodu aşağıdakı kimidir:

XCD= Pul vəsaiti daxilolmalarının cari dəyəri-Pul vəsaiti xaricolmalarının cari dəyəri. (ACCA, Financial Management, 2016, p.163)

İndi həmin göstəricinin hesablanması metodikasını nəzərdən keçirək:

“BTR” MMC-nin GPON texnologiyasının tətbiqi üçün 100 000,00 man dəyərində ilkin investisiya tələb olunur, investisiyanın gəlirlilik dərəcəsi isə 12%-ə bərabərdir. 3 il üçün gözlənilən pul vəsaiti daxilolmaları aşağıdakı şəkildədir:

Cədvəl 1. BTR MMC üçün 3 il ərzində gözlənilən pul vəsaiti daxilolmaları

İllər	Manat
1	60,000
2	50,000
3	45,000

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Cədvəl 2. Cari dəyərin hesablanması

İllər	Pul vəsaiti axını	Diskont faktoru	Cari dəyər
0	(100,000)	1.000	(100,000)
1	60,000	0.893	53,580
2	50,000	0.797	39,850
3	45,000	0.712	32,040
XCD			25,470

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Cari dəyərin hesablanması: $PV = DF * C = \frac{1}{(1+r)^t} * C$

- $DF_1 = 1 / (1 + 0,12)^0 = 1 / 1,12^0 = 1$
- $DF_2 = 1 / (1 + 0,12)^1 = 1 / 1,12^1 = 0,893$
- $DF_3 = 1 / (1 + 0,12)^2 = 1 / (1,12)^2 = 1 / 1,2544 = 0,797$
- $DF_4 = 1 / (1 + 0,12)^3 = 1 / (1,12)^3 = 1 / 1,4049 = 0,712$

Diskont faktorunu hesabladıqdan sonra cari dəyəri hesablamaq üçün pul vəsaiti axınlarını diskont dəyərin məbləğinə vurmaqla cari dəyər məbləğini alacağıq.

- $1 * 100000 = 100\ 000,00$
- $60 * 0,893 * 100 = 53\ 580,00$
- $50 * 0,797 * 100 = 39\ 850,00$
- $45 * 0,712 * 100 = 32\ 040,00$

Burada 100 000,00 manat ilkin investisiya məbləği olaraq pul vəsaiti xaric olmalarını, 125470,00 (53580,00+39850,00+32040,00) manat isə pul vəsaiti daxil olmalarının məbləğini göstərir. Layihə üzrə XCD müsbət olduğu üçün bu layihə qəbul edilməlidir. Müsbət xalis cari dəyər xalis pul vəsaitləri daxil olmalarına bərabər olur və səhmdarların sərvətinə əlavə edilir.

Bu metoddan istifadənin bir çox üstünlükləri və zəif cəhətləri vardır. Bu metod səhmdarların gəlirlərinin maksimum artırılması məqsədilə birbaşa əlaqəlidir: Əgər layihə qəbul edilərsə, layihənin XCD-si şirkətin ümumi bazar dəyərinin nə dərəcədə dəyişəcəyini göstərir. Digər investisiya qiymətləndirmə metodları səhmdarların gəlirlərinin maksimum artırılması məqsədilə birbaşa əlaqədar deyildir. Bu, gəlirliliyin nisbi göstəricisi deyildir: DRN metodundan fərqli olaraq, XCD gəlirliliyin mütləq göstəricisidir. Buna görə də bu metodda ilkin investisiya məbləği və ya korporativ dəyər üzrə mütləq artım əks oluna bilər. Burada layihə ilə bağlı bütün pul vəsaitlərinin hərəkətləri nəzərə alınır. Zəif cəhətləri isə bunlardır:

1. Bu metod DRN metoduna nisbətən daha mürəkkəbdir.

2. Layihənin gəlirliliyinin ona sərf olunan pul vəsaiti məsrəflərinə nisbəti nəzərə alınmır .

3. Uzunmüddətli pul vəsaiti axınlarının dəqiq proqnozlaşdırılması tələb olunur: XCD metodunda fərz edilir ki, rəhbərlik uzunmüddətli pul vəsaiti axınlarını dəqiq müəyyənləşdirir. Uzunmüddətli pul vəsaiti axınlarına bir çox amillər (məsələn, əmək dəyəri, materialların qiyməti, faiz dərəcələri və s.) təsir edir. Bu səbəblərə görə rəhbərlik gələcək uzunmüddətli pul vəsaiti axınlarını adətən olduğundan az və ya çox qiymətləndirirlər.

3. İnteraksiyanın rentabelliği indeksi (Profitability Index, PI); bu əmsal həm mənfəətin investisiyaya nisbəti, həm də dəyərin investisiyaya nisbəti kimi də tanınır və təklif olunan layihələrə yatırılan investisiyaların nisbətini göstərir. Qiymətləndirmə layihələr üçün faydalı bir vasitədir, çünki bu, investisiya vahidi üçün yaradılan dəyərin miqdarını müəyyən etməyə imkan verir.

Rentabellik indeksi=Gələcək pul axınlarının cari dəyəri/İlkin investisiya
(Corporatefinanceinstitute.com)

Birdən aşağı olan hər hansı bir dəyər layihənin indiki dəyərinin (PV) ilkin sərmayədən az olduğunu göstərir. Birdən yuxarı olduqda isə ilkin sərmayədən çox olduğunu və təklif olunan layihənin maliyyə cəlbediciliyinin yüksək olduğunu göstərir. Layihənin seçilməsi və ya imtina qaydaları:

PI > 1 isə layihə dəyəri yaradır və şirkət layihəni davam etdirməlidir.

PI < 1 isə layihə dəyərini məhv edir və şirkət layihəyə davam etməməlidir.

Rentabellik indeksi nə qədər yüksək olarsa, müəssisə üçün o qədər çox mənfəət gətirəcəkdir.

Tədqiqat obyektini qismində götürülən müəssisənin məlumatlarından istifadə edərək həmin məsələni nəzərdən keçirək:

Müəssisə üçün 2 layihə təklif olunur. A layihəsi üçün ilkin investisiya məbləği 1 500 000,00 manat təşkil edir və illər üzrə illik pul vəsaitlərinin hərəkəti aşağıdakı şəkildədir:

1-ci il üçün 150 000,00 manat;

2-ci il üçün 300 000,00 manat;

3-cü il üçün 500 000,00 manat;

4-ci il üçün 200 000,00 manat;

5-ci il üçün 600 000,00 manat;

6-cı il üçün 500 000,00 manat;

7-ci il üçün 100 000,00 manat.

Bu layihə üçün müvafiq diskont dərəcəsi 10% təşkil edir.

B layihəsi üçün ilkin investisiya məbləği 3 000 000,00 manatdır və illər üzrə pul axınları aşağıdakı kimidir:

1-ci il üçün 100 000,00 manat;

2-ci il üçün 500 000,00 manat;

3-cü il üçün 1 000 000,00 manat;

4-ci il üçün 1 500 000,00 manat;

5-ci il üçün 200 000,00 manat;

6-cı il üçün 500 000,00 manat;

7-ci il üçün 1 000 000,00 manat.

Bu layihə üçün müvafiq diskont dərəcəsi 13% təşkil edir.

Şirkət bu layihələrdən hansını qəbul etməlidir?

Əvvəlcə cari dəyər hesablanmalıdır:

$$150\,000/(1+0,10)^1=136\,363,64$$

$$300\,000/(1+0,10)^2=247\,933,88$$

$$500\,000/(1+0,10)^3=375\,657,40$$

$$200\,000/(1+0,10)^4=136\,602,69$$

$$600\,000/(1+0,10)^5=372\,552,79$$

$$500\,000/(1+0,10)^6=282\,236,97$$

$$100\,000/(1+0,10)^7=51\,315,81$$

Pul axınlarının cari dəyəri:

$$136363,64+247\,933,88+375\,657,40+136\,602,69+372552,79+282\,236,97+51\,315,81=1\,602\,663,18$$

İnvestisiyanın rentabelliği indeksi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$1\,602\,663,18/1\,500\,000,00 = 1,0684$$

A layihəsi qəbul olunur.

$$\text{II. } 100\,000/(1+0,13)^1=88\,495,58$$

$$500\,000/(1+0,13)^2=391\,573,34$$

$$1\,000\,000/(1+0,13)^3=693\,050,16$$

$$1\,500\,000/(1+0,13)^4=919\,978,09$$

$$200\,000/(1+0,13)^5=108\,551,99$$

$$200\,000/(1+0,13)^6=240\,159,26$$

$$200\,000/(1+0,13)^7=425\,060,64$$

Əvvəlcə cari dəyər hesablanmalıdır:

$$88\,495,58 + 391\,573,34 + 693\,050,16 + 919\,978,09 + 108\,551,99 + 240\,159,26 + 425\,060,64 = 2\,866\,869,07$$

İnvestisiyanın rentabelliği indeksi bu şəkildə hesablanır:

$$2\,866\,869,07 / 3\,000\,000 = 0,96$$

Beləliklə müəyyən olunur ki, A layihəsi müəssisəyə gəlir gətirəcək layihə olduğu üçün qəbul olunur. B layihəsi isə qəbul olunmur. Əgər B layihəsinin də rentabellik indeksi 1-dən yuxarı olsaydı o zaman hansı layihə üzrə indeks böyük olarsa, həmin layihə qəbul olunmalı idi.

Rentabellik indeksi, investisiyanın şirkət üçün mənfəət yarada biləcəyini və ya bilməyəcəyini göstərir.

4. Daxili rentabellik norması (Internal Rate of Return, IRR) dedikdə, bu layihənin pul vəsaiti axınlarını diskontlaşdırarkən istifadə olunan və xalis cari dəyəri sıfıra çevirən tələb edilən gəlirlilik dərəcəsi və ya kapital dəyərini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, pul vəsaiti hərəkətlərinin diskontlaşdırılması zamanı diskont dərəcəsi kimi daxili rentabellik normasından istifadə olunduqda, pul vəsaiti xaric olmalarının və daxil olmalarının cari dəyəri bir-birinə bərabər olacaqdır.

$$IRR = NPV = \sum_{t=1}^T \left(\frac{C_t}{(1+r)^t} \right) - C_0 = 0$$

(www.investopedia.com)

Burada C_t -pul vəsaiti daxil olmalarının cari dəyəri, C_0 -ilk investisiya, r -faiz dərəcəsi, t -isə zaman periodunu göstərir.

Layihəyə əsasən pul vəsaitlərinin daxil olmaları bərabər həcmdə olmazsa, bu halda xalis cari dəyəri 2 fərqli diskont dərəcəsi ilə hesablanır:

$$DRN = a + \left| \frac{A}{A-B} \right| \times (b-a) \%$$

a – istifadə olunan gəlirlilik dərəcəsi

b – istifadə olunan gəlirlilik dərəcəsi

A – a dərəcəsi ilə hesablanmış Xalis Cari Dəyər

B – b dərəcəsi ilə hesablanmış Xalis Cari Dəyər

A şirkəti üçün daxili rentabellik normasının hesablanması qaydasına baxaq:

Layihəyə uyğun olaraq cədvəldə göstərilən məlumatlar təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 3. Daxili rentabellik normasının hesablanması üzrə göstəricilər

İllər	Pul vəsaiti axını
0	(6 000)
1	1 450
2	3 250
3	500
4	1 450
5	600
6	1 450

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Cədvələ əsasən DRN-i hesablayaq:

Diskont dərəcəsini 10 % qəbul edək.

$$6000/(1+0,10)^0=6\,000,00$$

$$1450/(1+0,10)^1=1\,318,00$$

$$3250/(1+0,10)^2=2\,685,00$$

$$500/(1+0,10)^3=376,00$$

$$1450/(1+0,10)^4=990,00$$

$$600/(1+0,10)^5=373,00$$

$$1450/(1+0,10)^6=818,00$$

$$XCD=6560-6000=560,00$$

Diskont dərəcəsini 14 % ilə hesablayaq:

$$6000/(1+0,14)^0=6000,00$$

$$1450/(1+0,14)^1=1\,272,00$$

$$3250/(1+0,14)^2=2\,499,00$$

$$500/(1+0,14)^3=338,00$$

$$1450/(1+0,14)^4=858,00$$

$$600/(1+0,14)^5=311,00$$

$$1450/(1+0,14)^6=661,00$$

$$XCD=5939-6000=(61)$$

$$DRN=10\%+560/(560-(-61))*(14-10)\%=10+3,61=13,61\%$$

Əgər layihənin daxili rentabellik norması kapitalın dəyərindən yaxud tələb olunmuş gəlirlilik dərəcəsiindən yüksək olarsa, bu növ bütün layihələr qəbul oluna bilər.

Şirkətin kapitalının dəyərindən və yaxud tələb olunmuş gəlirlilik dərəcəsiindən yüksək daxili rentabellik normasına malik layihələr qəbul olunur. Bir neçə layihə olarsa, bunlardan DRN-i yüksək olan layihələr seçilir.

5. Modifikasiya edilmiş daxili rentabellik norması (Modified Internal Rate of Return, MIRR) mülkiyyətin uzunmüddətli tikintisində təkrarlanan pul vəsaitlərinin çıxması halında ortaya çıxma biləcək daxili dərəcəsinin olmamasını aradan qaldırmağa imkan verir. Bu vəziyyətdə təkrar investisiya qoyuluşu bazar qiyməti əsasında müəyyənləşdirilə bilən risksiz bir dərəcə ilə həyata keçirilir. Hesablama formulu aşağıdakı kimidir:

$$MIRR = \sqrt[n]{\frac{FVCF}{PVCF}} - 1 \quad (\text{www.investopedia.com})$$

Burada:

n-ndi və layihənin sonu arasındakı müddətlərin (adətən, illər) sayıdır;

FV bütün müsbət nağd pul axınlarının gələcək dəyərini nəzərdə tutur. Hər müsbət nağd pul axını, ümumi mənfəəti artıraraq yenidən investisiya ediləcəkdir.

FV aşağıdakı kimi hesablanır:

$$FV = \sum [C_i * (1 + RR)^{n-i}]$$

PV bütün mənfə pul axınlarının indiki dəyərini əks etdirir:

$$PV = C_0 - \sum [C_i / (1 + FR)^i]$$

RR reinvestment faizidir - faiz dərəcəsi faizlə ifadə edilir. FR isə maliyyə dərəcəsidir.

FV dəyərini hesablayarkən yalnız müsbət C_i şərtlərini və PV dəyərini hesablayarkən yalnız mənfə C_i şərtlərini daxil etməyi unutmamalıyıq.

Cədvəl 4. MİRR hesablanması üzrə göstəricilər

İllər	Pul vəsaitləri
0	10 000,00
1	6000,00
2	-4000,00
3	8000,00
4	3000,00
5	7000,00

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

Biz 10% maliyyələşdirmə dərəcəsini və 12%-nin yenidən investisiyasını götürəcəyik. İl sayı $n=5$ olacaqdır.

Pozitiv pul axınlarının gələcək dəyərini müəyyənəndirək:

$$FV = 6000 * (1 + 0,12)^4 + 8000 * (1 + 0,12)^2 + 3000 * (1 + 0,12) + 7000 = 29\ 836,00$$

I. Mənfi pul vəsaitlərinin axınının indiki dəyərini müəyyənəndirək:

$$PV = 10000 - (-4000) / (1 + 0,10)^2 = 13\ 306,00$$

II. Layihə üçün MIRR hesablamaq üçün aşağıda göstərilən formuladan istifadə edək:

$MIRR = (\text{Future value of positive cash flows} / \text{present value of negative cash flows})^{(1/n)} - 1$. (www.investopedia.com)

$$MIRR = [29\ 836 / 13\ 306]^{(1/5)} - 1$$

$$MIRR = 17,53\%$$

Burada MIRR 17,53 % -ə bərabərdir. Müqayisə edək ki, İRR ölçüsü 24,38 %-ə bərabərdir. Bu iki dəyər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir, heç bir şəkildə bir-birini əvəz edə bilməzlər.

6. Investisiyanın diskontlaşdırılmış ödənmə müddəti (Discounted Payback Period, DPP). Bu, diskont dərəcəsini nəzərə alaraq, investisiyaların xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabına qaytarılması üçün tələb olunan vaxtdır. Güzəştli geri ödəmə müddəti investisiya layihəsinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün

əsas göstəricilərdən biridir. Güzəştli geri ödəmə müddəti metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, diskontlaşdırılmış pul gəlirləri investisiyaların xərclərini ödəmək üçün investisiya layihəsinin başlanğıc xərclərindən mütəmadi olaraq azaldılır. Ödəniş müddətinin hesablanması prosesində istifadə olunan diskont dərəcəsi yalnız gözlənilən inflyasiyanın səviyyəsini deyil, investor üçün məqbul olan gəlir dərəcəsini də nəzərə almağa imkan verir. Bütün bunlar, nəticədə, bir investisiya layihəsinin geri qaytarılma müddətini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir

$$DPP = \min n \Rightarrow \sum_{i=1}^n \frac{CF_i}{(1+r)^i} > IC \quad (\text{www.thebalancesmb.com})$$

Burada DPP- diskontlaşdırılmış ödənmə müddəti; IC- ilkin investisiya; CF- investisiya layihəsi tərəfindən yaranan pul axını; r- endirim dərəcəsi; n- layihənin müddəti.

Burada yadda saxlamaq lazım olan şey budur ki, mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti müsbət pul axınına çevrildiyi zaman diskontlaşdırılmış geri ödənmə müddəti baş verir. İstifadə oluna biləcək digər formula aşağıdakıdır:

Discounted Payback Period = Year before the discounted payback period occurs + (Cumulative cash flow in year before recovery / Discounted cash flow in year after recovery) (<https://www.thebalancesmb.com>)

Nümunə ilə baxaq:

Layihə üçün 30 000,00 manat investisiya qoyuluşu tələb olunur, illik pul axınlarının 6000,00 manat olacağı proqnozlaşdırılır. Bu halda gəlirlilik dərəcəsi 15%-dir və layihənin 10 il davam edəcəyi gözlənilir. İntestisiyanın geri ödənmə müddətini hesablayın.

Mərhələlər üzrə hesablanmasına baxaq.

İlk növbədə diskont faktorunu hesablamaq lazımdır:

$$PV = DF * C = \frac{1}{(1+r)^t} * C$$

$$DF_1=1/(1+0,15)^1=1/1,15^1= 0,870$$

$$DF_2=1/(1+0,15)^2=1/(1,15)^2= 0,756$$

$$DF_3=1/(1+0,15)^3=1/(1,15)^3= 0,658$$

$$DF_4=1/(1+0,15)^4=1/(1,15)^4= 0,572$$

$$DF_5=1/(1+0,15)^5=1/(1,15)^5= 0,497$$

$$DF_6=1/(1+0,15)^6=1/(1,15)^6= 0,432$$

$$DF_7=1/(1+0,15)^7=1/(1,15)^7= 0,376$$

$$DF_8=1/(1+0,15)^8=1/(1,15)^8= 0,327$$

$$DF_9=1/(1+0,15)^9=1/(1,15)^9= 0,284$$

$$DF_{10}=1/(1+0,15)^{10}=1/(1,15)^{10}= 0,247$$

İkinci mərhələdə cari dəyərin hesablanmasına baxaq:

1) $6000*0,870=5\ 220$

2) $6000*0,756=4\ 536$

3) $6000*0,658=3\ 948$

4) $6000*0,572=3\ 432$

5) $6000*0,497=2\ 982$

6) $6000*0,432=2\ 592$

7) $6000*0,376=2\ 256$

8) $6000*0,327=1\ 962$

9) $6000*0,284=1\ 704$

10) $6000*0,247=1\ 482$

Kumulyativ pul axınlarının cari dəyərinə baxaq:

1) I il-5 220

- 2) II il-5 220+4 536=9 756
- 3) III il-9 756+3 948=13 704
- 4) IV-il-13 704+3 432=17 136
- 5) V il-17 136+2 982=20 118
- 6) VI il-20 118+2 592=22 710
- 7) VII il-22 710+2 256=24 966
- 8) VIII il-24 966+1 962=26 928
- 9) IX il-26 928+1 704=28 632
- 10) X il-28 632+1 482=30 114

Bu halda kumulyativ pul axınlarının 10 il müddətinə məbləği 30114 manatdır. Və investisiyanın geri ödənmə müddəti təxminən 10 ilə bərabərdir. Əgər biz bu məsələni PP (Payback period) ilə hesablasaq, $30\ 000/6\ 000=5$ ilə bərabər olacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlilik dərəcəsi artdıqca DPP ilə PP metodu arasında investisiyanın geri ödənmə müddəti hesablanarkən təhriflər daha da artır. Belə ki, gəlirlilik dərəcəsinə 15%-dən 10%-ə endirib eyni məsələni hesablanmasına baxaq:

$$DF_1=1/(1+0,10)^1=1/1,10^1= 0,909$$

$$DF_2=1/(1+0,10)^2=1/1,10^2= 0,826$$

$$DF_3=1/(1+0,10)^3=1/1,10^3= 0,751$$

$$DF_4=1/(1+0,10)^4=1/1,10^4= 0,683$$

$$DF_5=1/(1+0,10)^5=1/1,10^5= 0,621$$

$$DF_6=1/(1+0,10)^6=1/1,10^6= 0,564$$

$$DF_7=1/(1+0,10)^7=1/1,10^7= 0,513$$

$$DF_8=1/(1+0,10)^8=1/1,10^8= 0,466$$

$$DF_9=1/(1+0,10)^9=1/1,10^9= 0,424$$

$$DF_{10}=1/(1+0,10)^{10}=1/1,10^{10}= 0,385$$

Cari dəyər:

$$1) 6000*0,909=5\ 454$$

$$2) 6000*0,826=4\ 956$$

$$3) 6000*0,751=4\ 506$$

$$4) 6000*0,683=4\ 098$$

$$5) 6000*0,621=3\ 726$$

$$6) 6000*0,564=3\ 384$$

$$7) 6000*0,513=3\ 078$$

$$8) 6000*0,466=2\ 796$$

$$9) 6000*0,424=2\ 544$$

$$10) 6000*0,385=2\ 310$$

Kumulyativ pul axınlarının cari dəyəri:

$$1) \text{ I il- } 5\ 454$$

$$2) \text{ II il- } 5\ 454+4\ 956=10\ 410$$

$$3) \text{ III il- } 10\ 410+4\ 506=14\ 916$$

$$4) \text{ IV-il- } 14\ 916+4\ 098=19\ 014$$

$$5) \text{ V il- } 19\ 014+3\ 726=22\ 740$$

$$6) \text{ VI il- } 22\ 740+3\ 384=26\ 124$$

$$7) \text{ VII il- } 26\ 124+3\ 078=29\ 202$$

$$8) \text{ VIII il- } 29\ 202+2\ 796=31\ 998$$

$$9) \text{ IX il- } 31\ 998+2\ 544=34\ 542$$

$$10) X \text{ il-}34 \cdot 542 + 2 \cdot 310 = 36 \cdot 852$$

Bu halda gəlirlilik dərəcəsi 10% ilə hesablananda investisiyanın geri ödənmə müddəti təxminən 8 ilə bərabər olacaqdır. Faiz dərəcəsinə əsasən PP ilə DPP arasında fərq aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 5. PP ilə DPP arasında fərq

Faiz dərəcəsi	PP	DPP	PP ilə DPP arasında fərq
10%	5 il	8 il	3 il
15%	5 il	10 il	5 il

Mənbə: Müəllifin hesablamaları.

DPP metodunun PP-dən üstün cəhət pulun zaman dəyərini nəzərə almasıdır. Zəif cəhəti isə ödəniş müddətindən sonra layihədən pul vəsaitlərinin daxilolmalarını nəzərə almır. Hər iki metodun üstün cəhəti odur ki, layihənin likvidliyini qiymətləndirmək üçün əlverişlidir. PP və DPP investisiyaların geri ödəmə müddəti bərpa edildikdən sonra pul vəsaitlərinin axınlarını nəzərə almadığından NPV, İRR və Pİ metodlarından fərqli olaraq rentabelliğin hesablanmasında istifadə oluna bilmir.

3.2. İstehsal ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Kapital investisiya planının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi əsasən onların maliyyələşdirmə mənbələrinin mövcudluğundan asılıdır. Kapital investisiyalar planının həyata keçirilməsi ilə eyni vaxtda maliyyələşdirmə planını təhlil etmək və həyata keçirmək lazımdır.

Belə ki, dissertasiya işində bəhs edilən NRYTN dövlət büdcəsindən maliyyələşsə də, NRYTN-nin baş idarəsi Bakı Telefon Rabitəsi MMC-nin təsərrüfat hesablı müəssisə olması ilə əlaqədar onun əsas maliyyələşmə mənbələri mənfəət amortizasiya ayırmaları və bank kreditləri, o cümlədən geri qaytarılmaq şərtlə nazirlik daxili strukturlardan alınmış borclar vasitəsilə həyata keçirilir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi şirkətin mənfəəti, amortizasiya ayırmaları, əsas vəsaitlərin satışından əldə edilən gəlirlər, bank kreditləri, büdcə ayırmaları, müəssisənin ehtiyat fondları, lizinq və s. hesabına həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, öz mənbələrindən və bank kreditlərindən paylar artır, büdcə maliyyələşməsi azalır. Dövlət müəssisələrinin iqtisadi müstəqilliyini genişləndirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir, onların təhsil və digər məqsədlərindən asılı olmayaraq, planlaşdırılan fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək hüququ vardır. Müəssisənin yaranması üçün əsas maliyyə mənbəyi layihənin təşkilatçılarının qoyduğu nizamnamə kapitalı əsas kapitalıdır. Bu müəssisənin qanuni fəaliyyətini təmin etmək üçün sahibkarlar tərəfindən verilən vəsaitin məbləğidir.

Dinamik inkişaf edən bir müəssisə üçün əsas daxili maliyyə mənbəyindən istifadə olunur, yəni özü özünü maliyyələşdirir. Mənfəət məbləği gəlirlərin və xərclərin nisbətində, habelə onun tənzimlənməsi üçün qanunvericilik imkanlarına əsaslanır. Müəssisələrə investisiyaların maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi həm də amortizasiyadır. Müəssisədə amortizasiyanın dəyərinin yığılması sistemli olaraq (aylıq) həyata keçirilir. Nəticədə, müəssisənin əsas kapitalının bərpasını

genişləndirmək üçün istifadə edilə bilən pulsuz pul (istehsal xərclərində amortizasiya ayırmaları daxil olmaqla) formalaşır.

Müasir şəraitdə qiymətli kağızların buraxılması böyük investisiyaların həyata keçirilməsi, büdcə kəsintilərinin təsirini azaltmaq və idarənin maliyyələşdirilməsini aradan qaldırmaq üçün müəssisələrin dispersləşdirilmiş fondlarını səfərbər etməyə kömək etməlidir. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması üçün iqtisadi əsas da malların əhatə dairəsi ilə təmin edilməyən əhalinin daimi artan vəsaitlərindəndir. Bu səbəbdən, qiymətli kağızların buraxılması müəssisələrin investisiya proqramlarının xarici maliyyələşdirilməsi metodudur. Borc verən və borc alan arasındakı iqtisadi əlaqəni geri qaytarma baxımından pul hərəkətinə bağlı olaraq ortaya çıxarır. Lakin təəssüf ki, ölkəmizdə bu sahədə investisiya qoyuluşu inkişaf etməmişdir. Ümumiyyətlə, investisiya layihələrinin bir və ya digər maliyyə mənbəyini cəlb etmək müəssisənin müəyyən xərcləri ilə bağlıdır: yeni səhmlərin verilməsi səhmdarlar üçün dividendlərin ödənilməsinə tələb edir; istiqraz buraxma - faiz ödənişləri; kredit almaq - lizinq istifadə edərək, faiz verən - kirayəyə verənlərin mükafatlandırılması və s. Buna görə, təhlil prosesində müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin qiymətini müəyyənləşdirmək və ən gəlirli olanları seçmək lazımdır.

Lizinq bir investisiya üsulu olaraq- Lizinq bazarına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatının perspektivli sahələrindən birinə çevrilir. Lizinq əmlakın əldə edilməsi və onun icarə müqaviləsi əsasında fərdi və ya hüquqi şəxslərə müəyyən bir haqq ilə, müəyyən müddətə və müqavilədə nəzərdə tutulmuş müəyyən şərtlərlə icarəçi tərəfindən mülkiyyəti satın almaq hüququ ilə birbaşa investisiya fəaliyyəti növüdür. Maliyyə lizinqi sabit bir mənfəət təmin edə bilən maşın və avadanlıqların tam amortizasiyası üçün kifayət qədər sabit icarə məbləğinin icarə müddətində ödənişini təmin edir. Təhlil prosesində ümumi və əsas mənbələr üçün investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün planın icrasının öyrənilməsi və plandan kənara çıxmağın səbəblərini müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlər üçün pul

vəsaitlərinin qaynağının strukturunda dəyişiklikləri təhlil etmək, öz və borc fondlarının optimal şəkildə necə birləşdirildiyini müəyyən etmək lazımdır. Sonuncunun payı artırsa, bu, müəssisənin iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyinə, banklara və digər təşkilatlara olan asılılığının artmasına səbəb ola bilər.

Borc kapitalının cəlb olunması müəssisədə dövriyyə fondlarına tələbatların ödənilməsi üçün zərurətə çevrilir. Borc kapitalı qısamüddətli və uzunmüddətli olur. Qısamüddətli borc kapitalının müddəti bir ilə qədər, uzunmüddətli borc kapitalının müddəti isə bir ildən çox olur. Müəssisələr bir çox vəziyyətlərdə əsas kapitalının əksər hissəsini, dövriyyə kapitalının isə sabit hissəsini uzunmüddətli investisiya qoyuluşları hesabına maliyyələşdirilir. Əmtəə axınlarının həcmindən asılı dövriyyə aktivlərinin qalan hissəsi isə qısamüddətli investisiya qoyuluşu hesabına maliyyələşdirilir. Dünya praktikasında bu kredit formaları fərqləndirilir: bank krediti, kommersiya krediti, istehlak krediti, dövlət krediti, beynəlxalq kredit və sələm kapitalı. Təşkilatlar üçün ən vacibi kommersiya və bank kreditləridir. BTR MMC-də investisiya qoyuluşlarını artırmaq məqsədilə 2016-cı ildə 12% ilə 4 000 000 00 manat məbləğində kredit götürmüşdür. Bu vəsait hesabına 2016-cı ildən bu günə qədər yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı bir çox layihələr işlənilib hazırlanmışdır.

2014-cü ilə qədər BTR MMC dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına da maliyyələşdirilmişdir. 2010-cu ilə qədər müəssisələr dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaiti əvəzləşdirmişdir. Lakin 22 oktyabr 2010-cu il tarixində Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərara görə dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından maliyyələşdirilən əsaslı vəsait qoyuluşlarının dövlət müəssisələrinin nizamnamə kapitalına yönəldilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Dövlət müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə dövlət büdcəsindən ayrılmış əsaslı vəsaitlərə investisiyaların təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunması üçün müəssisənin nizamnamə kapitalına daxil olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. “Və həmçinin 2013-cü ildə Vergi Məcəlləsinə daxil olunmuş 175.6

maddəsinə əsasən ƏDV-dən azad olunan yaxud ƏDV-yə cəlb edilməyən əməliyyatlar aparan şəxslər tərəfindən mallar (işlər xidmətlər) alınarkən bu maddə ilə müəyyən edilmiş qaydada ödənilmiş ƏDV məbləği əvəzləşdirilmir.” (Vergi Məcəlləsi 175.6 maddə) Burada məqsəd dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin birbaşa nizamnamə kapitalına daxil edilməsi yolu ilə dövlətin bu müəssisələr üzərində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi olmuşdur.

2019-cu ildə BTR MMC “Azəronline” şirkətinin səhmlərinin 10%-ni almışdır. Bu da onun üçün yeni maliyyələşdirmə mənbəsinin yaranması deməkdir. Bildiyimiz kimi adi səhm sahibləri ümumi yığıncağında səs verməklə onun idarə edilməsində iştirak etmək, səhmdar cəmiyyətin mənfəətindən dividend almaq və səhmdar cəmiyyət ləğv olunarkən onun öhdəliklərinin ödənilməsindən sonra yerdə qalan əmlakından pay almaq hüququna malikdirlər. Məhz bu şirkətdən daxil olan dividendlər investisiya qoyuluşu üçün yeni maliyyə mənbələrinin yaranması deməkdir.

BTR MMC-yə xarici investisiyalar cəlb olunmamışdır. Müəssisənin strateji yol xəritəsində Swot təhlilinə nəzər salsaq görərik ki, bu müəssisənin zəif tərəflərində qeyd olunmuşdur. Texnologiyanın son illərdə sürətlə yeniləndiyini nəzərə alaraq, xaricdən güclü investorların cəlb olunması həm yeni maliyyələşdirmə mənbələrinin yaranmasına, həm də yeni texnologiyaların tətbiqində müəyyən qədər rol oynayacağı şübhəsizdir. Burada təkcə texnologiyanın alınması kifayət deyildir, onun bazarda tanınması və tezliklə abunəçilərin istifadəsinə verilməsinə də vacibdir. Çünki yeni texnologiya alınabilir, lakin onun marketinqinin zəif olması və rəqiblərin bir müddət sonra daha güclü texnologiya ilə bazarda tanınması artıq həmin layihənin uğursuzluğuna gətirib çıxaracaqdır.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, sərmayə bir müəssisənin iqtisadi potensialını bir neçə dəfə artırma biləcək kompleks mexanizmdir. Effektiv investisiya siyasəti müxtəlif sosial-iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsini müəyyənləşdirir.

3.3. İntestisiyaların təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Tədqiqat nəticələrinə görə, iqtisadi yenilənmə və böyümə prosesləri investisiyaların həcmi və strukturu, keyfiyyəti və tətbiq olunma sürəti ilə müəyyən edilir. Bundan başqa, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, investisiyalar və ümumiyyətlə investisiya qoyuluşuna aid müvafiq maddi resurslar olmasa, müəssisənin gələcək inkişafında dəyişiklik olmayacaqdır.

Layihənin səmərəliliyi onun iştirakçılarının maraqlarına uyğun olaraq xərclərin və mənfəətlərin nisbətini əks etdirən göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur. İntestisiyaların effektivliyinin göstəriciləri müəyyən bir layihəyə investisiyanın effektivliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Sərmayə qoyuluşları ilə bağlı ilkin qərarlar qəbul edərkən investisiya fikirlərini və təkliflərini qiymətləndirmək (olduqca mürəkkəb bir layihə kimi) üçün investisiya analizləri aparılır. Bu təhlillər, investisiyaların qaytarılmasına dair məsələlərin əhəmiyyəti və layihənin gözlənilən faydalarının son investisiya qərarının qəbul edilməsi üçün çətin şərtlərdə qiymətləndirilməsindən irəli gəlir.

Hal-hazırda müəssisələrin investisiya idarəetməsinin effektivliyinin artırılması probleminin həlli üçün əhəmiyyətli sayda metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Bu baxımdan müəssisələrdə real investisiya portfelinin formalaşdırılması problemlərini yaxşılaşdırmaq lazımdır. İntestisiya prosesinin lazımi işi üçün prosesin mərhələlərinə uyğun olaraq investisiya layihələrinin seçilməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır. Potensial olaraq işə qoyula biləcək layihələrin seçilməsi üçün süzgəclər və şərtlərin çevik sistemə ehtiyacımız var.

Təhlil daxilində nəzərdə tutulan layihənin texniki və iqtisadi cəhətdən mümkünlüyü (layihənin versiyası), eləcə də təşkilati və sosial-iqtisadi şərait və müəyyən bir layihə üçün investisiya qərarlarına təsir göstərən digər amillər üçün texniki, kommertiya və maliyyə amillərinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlara qədər kapital qoyuluşlarının effektivliyinin hesablanması əsasən "istehsal" baxımından edilmiş və maliyyə

investorlarının tələblərinə cavab verməmişdir. Buna səbəb ilk növbədə statik metodlarla investisiyaların qiymətləndirilməsi zamanı əsas amil olan vaxt faktorunun nəzərə alınmaması, ikinci səbəb isə investisiya layihələrində maliyyə səmərəliliyindən daha çox xərclərin azaldılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün layihələr zamanı maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün layihə zamanı yaranan pulların diskontlaşdırılmasına əsaslanan "dinamik" üsulları tətbiq etmək məsləhət görülmüşdür. Dəyişikliklərlə əlaqədar risklər faiz dərəcələri nəzərə alınmalı, yəni diskont dəyər ifadəsindən istifadə etmək lazım olduğu göstərilmişdir. Diskontdan istifadə bizə "sabahın pulları bu gündən daha ucuzdur" əsas prinsipini əks etdirməyə imkan verir. Performansın qiymətləndirilməsinin bütün dinamik metodlarının ümumi sxemi əsasən eynidir və əsas götürülür. Planlaşdırma dövrü üçün müsbət və mənfi pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılması (başqa sözlə, layihənin həyata keçirilməsinə aid xərclər və gəlirlər) və nəticədə əldə edilən pul vəsaitlərinin hərəkəti balansını müqayisə etməyə imkan verir. Aydındır ki, bu metodlar praktikada tətbiq edilməsi asan metodlar deyil, məsələn ilk növbədə yalnız ilkin sərmayə məbləği deyil, həmçinin bütün icra dövrü üçün cari xərclər və daxilolmalar dəqiq şəkildə qiymətləndirilməlidir. Beləliklə, ümumilikdə istehsalat sərmayələrini təhlil etmək üçün dinamik metodların tətbiqi məqsədəuyğunluğu məsələsi yaranır. Xüsusilə yüksək qeyri-müəyyənlik şəraitində müxtəlif fərziyyələr və sadələşdirmələr apararkən müvafiq hesablamaların nəticələri həqiqətə daha az uyğun ola bilər. İnvestisiya riskini qiymətləndirmək üçün effektiv metodlar və maliyyə hesablamalarında qeyri-müəyyənliyin hesablanması metodlarının istifadəsi yanlış proqnozların son nəticəyə təsirinin azaldılması və bununla düzgün qərarın olunma ehtimalını artırır.

Dinamik qiymətləndirmə metodlarının daha da təkmilləşdirilməsi iqtisadi mühitin inkişafının müxtəlif istiqamətlərini müəyyənləşdirən proseslərin simulyasiya nəticələrinin istifadəsi ilə bağlı ola bilər. Bunun üçün xarici ətraf mühitin inkişafına imkan verən bütün alternativ nümunələr və ehtimallar

formalaşdırılır, mühitin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi müəyyən edilir. Bundan sonra hər bir j-investisiya layihəsinin effektivliyinin EI (j) qiymətləndirilməsi bütün ətraf mühitin inkişafı üçün nəzərdə tutulan bütün i istiqamətləri ilə müəyyənləşdirilir. Bu təxminləri aldıqdan sonra ətraf mühitin inkişafının mümkün olan ən yaxşı istiqamətlərini müvafiq şəraitdə ən effektiv investisiya layihəsi ilə birləşdirən diferensial seçmə meyarından istifadə edə bilərik. Başqa sözlə, ən perspektivli layihənin seçilməsi kriteriyaya görə müəyyən edilir:

$$\max (P_i E_i(j)) \quad i = 1 \dots n; j = 1 \dots m$$

n burada ətraf mühitin inkişafı üçün icazə verilən ümumi yolun ümumi sayıdır; m müqayisə olunacaq investisiya layihələrinin ümumi sayıdır. Belə bir qiymətləndirmənin dezavantajı xarici mühitin inkişafı başqa istiqamətdə gedə biləcəyi təqdirdə yaranacaq yüksək risklərdir. Bu mənfi cəhətləri aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı formanın tərkib qiymətləndirilməsini istifadə edə bilərik:

$$\max \left(\sum_{i=1}^n (P_i E_i(j)) \right) \quad j = 1 \dots m$$

Hal-hazırda ən çox istifadə olunan dinamik metodlardan biri xalis cari dəyər metodudur. Lakin XCD metodunun düzgün istifadə edilməsi aşağıdakı hallarda mümkündür:

1. Bir investisiya layihəsi çərçivəsində pul vəsaitlərinin hərəkəti həcmi bütün planlaşdırma dövrü üçün qiymətləndirilməlidir və müəyyən vaxt intervalı ilə əlaqələndirilməlidir;
2. İntestisiya layihəsindəki pul vəsaitlərinin hərəkəti müəssisənin istehsalat fəaliyyətinin qalan hissəsindən təcrid olunmalıdır yəni bu layihənin həyata keçirilməsinə birbaşa aid olan ödənişləri və daxilolmaları xarakterizə edir
3. İqtisadi baxımdan xalis gəlirlərin hesablanmasında istifadə edilən diskontlaşdırma prinsipi diskontlaşdırma dərəcəsinə sərmayə qoyma imkanını nəzərdə tutur

4. Bir neçə layihənin effektivliyini müqayisə etmək üsulunu istifadə edərək tək bir endirim dərəcəsi və tək istifadə vaxt intervalından istifadə edilməlidir (məüyyən bir qayda olaraq mövcud olan ən uzun müddət kimi)

Layihə bir dəfə deyil, m il ərzində maliyyə resurslarının ardıcıl investisiyasını əhatə edərsə, NPV hesablamasının formulası aşağıdakı kimi dəyişilməlidir:

$$NPV = \sum_{k=1}^n \frac{P_k}{(1+r)^k} - \sum_{j=1}^m \frac{ic}{(1+i)^j} \quad (\text{A.V.Zemtsov, 2005})$$

Göstərilən formulu əl ilə hesablamaq olduqca vaxt tələb edir, beləliklə diskontlaşdırılmış təxminlərə əsasən bu və digər metodların tətbiqi asanlıığı üçün xüsusi faiz dərəcələri, diskontlaşdırma faktları, pul vahidinin diskontlaşdırılmış dəyəri və s. vaxt intervalı üçün ümumiləşdirilmiş şablonlardan istifadə oluna bilər.

Gəlirləri il boyu proqnozlaşdırarkən mümkün qədər bütün istehsal gəlirlərini və qeyri-istehsal gəlirlərini nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bu gəlirlər layihə ilə bağlı ola bilər. Belə ki layihənin icrası müddətinin sonunda avadanlığın ləğv dəyəri şəklində pul vəsaitləri almaq və ya işləmə sərmayesinin bir hissəsini sərbəst buraxmaq planlaşdırılırsa, müvafiq dövrlərin gəlirləri nəzərə alınmalıdır. NPV metodundan istifadə edərək, yalnız layihənin kommersiya effektivliyini deyil, bir sıra əlavə göstəriciləri də hesablamaq mümkündür. Belə bir geniş əhatə dairəsi və hesablamaların nisbi sadəliyi NPV metodunu geniş şəkildə tətbiq edilməsinə şərait yaratmışdır və indi dünya tərəfindən istifadə üçün təklif olunan investisiyaların effektivliyini hesablamaq üçün standart metodlardan biridir.

İnvestisiya layihələrini qiymətləndirmək üçün Pİ metodunun digər üsullardan fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: göstəricinin nisbəti; kapital qoyuluşları vahidi üzrə gəlir səviyyəsinin məüyyən edilməsi; həm investisiya layihəsinin özü, həm də həyata keçirən müəssisə kimi davamlılığın ölçüsü kimi istifadə etmək imkanı; Pİ tərəfindən investisiya layihələrinin sıralanmasının mümkünlüyü.

Planlaşdırılan investisiyaların effektivliyini təhlil edərkən bu nisbəti hesablamının mənası aşağıdakı kimidir: İRR, bu layihəyə aid edilə bilən xərclərin maksimum icazə verilən nisbi səviyyəsini göstərir. Məsələn, layihənin kommersiya bankı krediti ilə tam şəkildə maliyyələşdirildiyi təqdirdə, İRR dəyəri bank faiz dərəcəsinin qəbulediciliyi səviyyəsini yuxarı həddini göstərir, bu isə artıq layihənin sərfəli olduğunu göstərir. İRR metodundan istifadənin şərtlərini təhlil edərkən, ədəbiyyatda iki növ investisiya layihəsi var: izolyasiya edilmiş investisiyalar yaxud təmiz investisiyalar və qarışıq sərmayələr. Daxili gəlirlilik dərəcəsinin hesablanmasıdan istifadə edərək, investisiya layihəsinin effektivliyini müəyyən etmək üçün, alınan dəyəri fondlardan alternativ istifadə effektivliyini xarakterizə edən əsas faiz dərəcəsi ilə müqayisə edilir. Aşağıdakı bərabərsizliyin olacağı təqdirdə, layihə effektiv sayılır:

$$\text{İRR} > i$$

Burada i - əsas faiz dərəcəsidir.

Nəticə və təkliflər:

Dissertasiya tədqiqatı mühasibat uçotunda investisiya təhlilinin nəzəri əsaslarını, xüsusilə istehsal avadanlıqları, istehsal ehtiyatlarına investisiya təhlilinin metodik aspektlərini nəzərə alaraq, üç məntiqi əlaqəli elmi və praktiki problemlər qrupu çərçivəsində hazırlanmışdır.

Qarşıya qoyulan problemlərin ilk qrupu, investisiyalar haqqında aydın, etibarlı və faydalı məlumatların meydana gəlməsinə kömək edən analitik mühasibat uçotunun təşkili üçün təsnifləşdirmə meyarlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə, "investisiya" anlayışının məzmununun nəzəri əsaslandırılması ilə bağlıdır. Bu məlumatlar istifadəçilərin perspektivindən mühasibat (maliyyə) və idarəetmə hesabatlarına investisiyaların əks etdirilməsi üçün metodoloji əsasları, kommersiya təşkilatlarının investisiya cəlbediciliyini təhlil etmək üçün istifadə olunur.

Tədqiqatda qeyd olunur ki, iqtisadiyyat "investisiya" və "investisiya cəlbediciliyi" anlayışına birtərəfli yanaşma seçilməyib. Yenidənqurma sistemində, onun sosial formalarından asılı olmayaraq, investisiya resurslarının yenilənməsi və artırılması və nəticədə iqtisadi artımın müəyyən dərəcələrinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İnvestisiya - mikro və makro iqtisadi sistemdə geniş istifadə olunan mühüm kateqoriyalardan biri hesab edilir. Lakin, nəzəri və praktiki aspektdə investisiyainın müasir bazar tələblərinə cavab verən, onu həyata keçirən konkret subyektin mövqeyinə adekvat olan universal elmi anlayış, eləcə də investisiya obyektinin və məqsədlərinin müəyyən edilməsinə və təsnifləşdirilməsinə vahid yanaşma yoxdur. Fikrimizcə, investisiya anlayışını tədqiq edərkən eyni zamanda müəssisənin investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bacarığını səciyyələndirən "investisiya cəlbediciliyi" anlayışından da istifadə olunmalıdır.

İnvestisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar səmərəli strateji və taktiki qərarların hazırlanması investisiya resursları, investisiya prosesləri və onların həyata

keçirilməsinin nəticələrinin mühasibat uçotunda düzgün və tam əks etdirilməsini tələb edir. Fikrimizcə, məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, investisiya bazarlarının təhlili və proqnozlaşdırılması, onların inkişaf istiqamətləri və maliyyələşdirilməsi sahəsində müəssisənin potensialı nəzərə alınmaqla investisiya fəaliyyətinin strateji istiqamətləri işlənməli və onların uçotu metodikası təkmilləşdirilməlidir.

Mühasibat uçotu sistemində istifadə edilən investisiyaların təsnifatı verilmişdir ki, bu da keyfiyyətli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə təşkilatın rəhbərləri üçün sərmayələr haqqında məlumatların effektivliyini və etibarlılığını artırmağa kömək edir. Araşdırılmış qaynaqlara əsasən, investisiyalar qoyuluşu prosesində bu ifadələrdən istifadə olunur: investisiya obyektləri; investisiya müddəti; investisiya subyektləri; maliyyələşdirmə mənbələri üzrə; informasiya prosesində iştirakçıların tərkibinə, onların inkişafına və həyata keçirilməsinə verdikləri töhfələr.

İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin və məqsədə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi nöqtəyi nəzərindən planlaşdırma ilə qarşılıqlı əlaqədə layihə üzrə işlərin icra vaxtı, yerinə yetirilməsinin xərc mərkəzləri üzrə bölgüsünü əhatə edən büdcənin formalaşdırılması vacib məsələdir. Bu da, həmin məsələlərin həlli baxımından optimal uçotu sisteminin yaradılmasının vacibliyini ön plana çəkir. Bu məqsədlə investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən zəruri informasiyaları formalaşdıran mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi xüsus əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif investorların maraqlarını əlaqələndirən məlumatlar mühasibat (maliyyə) və idarəetmə hesabatlarında yerləşdirilməlidir ki, istifadəçilər kommersiya təşkilatlarının investisiya cəlbəediciliyini təhlil edə bilərlər.

Burada əks olunan əsas problemlərdən biri istehsal gücü və avadanlıqları, istehsal ehtiyatlarına investisiya qoyuluşu prosesinin mühasibat uçotu (maliyyə) və

idarəetmə hesabatlarının əks etdirilməsi üçün investisiyaların mühasibat uçotunun xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

İnvestisiya layihələri haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi üçün investisiya hesabatının şablon forması olan bir hesabat hazırlamağı təklif edir, bu, idarəetmə hesabatlarına aid edilə bilər və beləliklə kənarlaşmaları tez bir zamanda müəyyənləşdirməyə və investisiyaların effektivliyini əhatə edən hərtərəfli iqtisadi təhlil aparmağa imkan verən faktiki və planlaşdırılmış məlumatları ehtiva edə bilər.

İstehsal müəssisələrində və avadanlıqlarda, istehsal ehtiyatlarına investisiyaların səmərəliliyinin idarə edilməsi üçün analitik vasitələrin məzmununun açıqlanması və təşkilatın inkişaf mərhələsinə və alternativ investisiya layihələrinin üstünlüklərinə əsasən təsərrüfat subyektinin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı məlumatlar və təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilmişdir.

İnvestisiya qərarlarının qəbul edilməsi prosesi gözlənilən investisiyanın məbləğinin analizi və müqayisəsi, eləcə də gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlıdır. Müqayisəli göstəricilər zamanla fərqli nöqtələrə baxdığından burada əsas problem onların müqayisəsi problemdir. Araşdırmada təhlil edilən investisiya göstəricilərinin müqayisəliliyinə təsir edən amillər: inflyasiya nisbəti, yaranan investisiyaların həcmi, investisiya qoyuluşu prosesində vaxt amilinin nəzərə alınması, analitiklərin xüsusiyyətləri və s. Müəssisələrdə investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin təhlilində istifadə olunan üsullar iki qrupa bölünməlidir: diskontlaşdırılmış hesablamalara əsasən və mühasibat uçotu hesablamalarına əsaslanmalıdır. Bu üsullar istehsal müəssisələrində avadanlıqlara, istehsal inventarlarına investisiyaların iqtisadi səmərəliliyini hesablayır, həmçinin investisiya obyektlərində investisiyaların gətirəcəyi gəlir barədə məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

İnvestisiya layihəsinin effektivliyini təhlil etmək məqsədilə layihənin həyata keçirilməsi zamanı yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti üzrə diskontlaşdırma

əsasında dinamik metodlardan istifadə edilmişdir. İstehsal obyektlərində avadanlığa, istehsalat səhmlərinə kapital qoyuluşlarında pul vəsaitlərinin hərəkəti diskontlaşdırma prosesi investisiya layihələrinin xarakteristikalarına, investisiyaların strukturuna və fərdi investisiya komponentlərinin xərclərinə görə müəyyənləşdirilən müxtəlif diskont dərəcələrində aparılmalıdır. Bu metodologiya kommersiya təşkilatının investisiya potensialını müəyyənləşdirmək və sıralamaq, eləcə də müxtəlif investisiya layihələrinin effektivliyini müəyyənləşdirmək və layihənin icrasına və ya onun rədd edilməsinə dair qərar qəbul etməyə imkan verir.

İnvestisiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından gəlirlilik, risk və likvidlik meyarları üzrə investisiya portfelinin formalaşdırılmasına, keyfiyyətinə və tərkibinin optimallığının qiymətləndirilməsinə, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə də diqqət verilməlidir.

Dissertasiya işində verilən təkliflərin praktkada tətbiqi investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar mühasibat uçotunu təkmilləşdirməyə, investisiya layihələri çərçivəsində pul vəsaitlərinin əldə olunması ilə bağlı düzgün investisiya layihələrinin qəbul olunmasına tövhə ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 29 iyun 2004-cü il, Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2017.
3. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” AR qanunu, 15 yanvar 1992.
4. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR-nın qanunu, 13 yanvar 1995.
5. Yeni Standartlar üzrə Hesablar planı. Bakı, 2006.
6. “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə” kommertiya təşkilatları üçün 7 №-li MMUS. Bakı, 2007.
7. “Qeyri-maddi aktivlər üzrə” kommertiya təşkilatları üçün 12 №-li MMUS. Bakı, 2007.
8. Kommertiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat uçotu standartlarının Konseptual əsasları. Bakı, 2010.
9. “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, AR Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı;
10. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsi-2016-cı il 6 dekabr 1138 nömrəli fərman.
11. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi-2016-cı il 6 dekabr 1138 nömrəli fərman.
12. Əliyev Q., (2008) İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, dərslik. Bakı, “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 275 səh.
13. Abbasov Ç.M. (2005) “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları” Bakı. “Elm” nəşriyyatı, 252 səh.

14. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. (2012) “İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili” dərslik. Bakı, “Təfəkkür” universitetinin mətbəəsi, 251 səh.
15. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2011) İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsasları, Bakı. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 281 səh.
16. Natiq Sabiroğlu (2006) “Qloballaşma və xarici investisiyalar”, Bakı “CBS” nəşriyyatı, 288 səh.
17. Cəfərov İlqar (2016) “Bazar şəraitində uzunmüddətli investisiyaların uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemləri”, UNEC, Bakı, 91 səh.
18. Cəfərli H.A. (2010) İqtisadi təhlil. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 560 səh.
19. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2012) Maliyyə təhlili dərslik. Bakı, “CBS” nəşriyyatı 312 səh.

Xarici dildə

1. В.П. Попков, В.П. Семенов (2007г) «Организация и финансирование инвестиций», изд. «Проспект». Москва, 224 стр.
2. Игоница Л.Л., Слепова В.А. (2006г) «Инвестиции», изд. «Экономисть», Москва, 356 стр.
3. Холт Р., Барнес С. Планирование инвестиций. М. (1999), Дело Лтд, 120 стр.
4. Адамов Н. (2009) Финансовая газета, Бухгалтерский учет инвестиций в капитальное строительство. № 4. 8 стр.
5. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. (1997) Финансы и статистика, Теория бухгалтерского учета. Москва, 576 с.
6. Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д. (1997) «Экономика». Пер.с англ. М.: изд-во БИНОМ, 493 с.

7. А.В. Земцов, (2005) Методический журнал, Оценка эффективности инвестиционного проекта.

İnternet resursları

1. <https://finserv.uchicago.edu> (Capitalization Policy: Land, Buildings, Equipment
2. www.investopedia.com saytı
3. Corporatefinanceinstitute.com saytı
4. <http://www.azerbaijans.com> saytı
5. <https://aydinoghlu.wordpress.com> saytı
6. <https://az.wikipedia.org> saytı
7. <http://www.mincom.gov.az>
8. <https://www.vsk.az>
9. <https://www.thebalancesmb.com>
10. <http://economy-lib.com>

Cədvəllərin siyahısı:

Cədvəl 1. BTR MMC üçün 3 il ərzində gözlənilən pul vəsaiti daxilolmaları.....	65
Cədvəl 2. Cari dəyər hesablanması.....	65
Cədvəl 3. Daxili rentabellik normasının hesablanması üzrə göstəricilər.....	70
Cədvəl 4. MİRR hesablanması üzrə göstəricilər.....	72
Cədvəl 5. PP ilə DPP arasında fərq.....	77